

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
UNIVERSITY OF PELOPONNESE

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

[Ξενοφώντας] Αθηναίων Πολιτεία: Ιστορική Προσέγγιση

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Νικολέτας Ρένεση

Πτυχιούχου

**του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων (2009)**

και

**του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (2017)**

Επιβλέπων Καθηγητής:

Κωνσταντίνος Βασιλείος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες Καθηγητές:

Βολονάκη Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ευσταθίου Αθανάσιος, Καθηγητής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Καλαμάτα 2018

Περιεχόμενα

Πρόλογος

ii

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.	Σχετικά με την εργασία.	1
1.1	Αφόρμηση, στόχος και μέθοδος της εργασίας.	1
1.2	Δομή της εργασίας.	2
1.3	Πηγές.	3
2.	Χαρακτηριστικά του έργου.	5
2.1	Περί της γνησιότητας του έργου.	5
2.2	Ο Συγγραφέας.	6
2.3	Χρόνος συγγραφής.	9
2.4	Ο τόπος συγγραφής και οι αποδέκτες.	11
2.5	Ο τίτλος και ο σκοπός του κειμένου.	12
2.6	Άλλα χαρακτηριστικά του κειμένου.	13
3.	Το ιστορικό πλαίσιο.	17
3.1	Ο ελληνικός κόσμος: Στοιχεία για την πολιτική.	17
3.2	Η γέννηση της Δημοκρατίας και η πολιτική της Θαλασσοκρατίας.	18
3.2.1	Από το Σόλωνα στον Εφιάλτη: Η πορεία προς τον εκδημοκρατισμό και την κυριαρχία στη θάλασσα.	19
3.2.2	Η Περικλείϊκή Δημοκρατία.	21
3.3	Η Πολιτιστική Παραγωγή του 5 ^{ου} αιώνα.	22
3.4	Η μετακύλιση της Δηλιακής Συμμαχίας σε Αθηναϊκή Δημοκρατία.	23
3.5	Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος.	26

II. Η ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

4.	Οι κάτοικοι της Αθήνας.	28
4.1	Οι Αθηναίοι πολίτες.	28
4.2	Οι Μέτοικοι.	34
4.3	Οι Δούλοι.	36
4.3.1	Ο πολυτελής τρόπος ζωής.	37
4.3.2	Η νομική προστασία προς τους δούλους και η έλλειψη φόβου.	38

5.	Η Αθηναϊκή Δημοκρατία: το πολίτευμα και οι θεσμοί.	40
5.1	Το δίπολο ευνομία-κακονομία.	41
5.2	Η εκκλησία του Δήμου: Η πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας.	43
5.3	Ο δήμος και η κωμωδία.	47
5.4	Τα δικαστήρια.	48
5.5	Οι λειτουργίες και εισφορές.	50
5.6	Το λατρευτικό πρόγραμμα και οι δημόσιες υποδομές της Αθήνας.	53
5.7	Οι δικλίδες ασφαλείας του πολιτεύματος: ευθύνες, εξορία, ατιμία και δήμευση περιουσίας.	57
5.8	Προτάσεις του Συγγραφέα για λύση του πολιτεύματος.	58
6.	Η Αθήνα στο απόγειό της: Ένα παράδειγμα δημοκρατικής θαλασσοκρατορίας	60
6.1	Το σενάριο της πόλης-νησιού.	60
6.2	Τα πλεονεκτήματα της θαλασσοκρατορίας και η αυτάρκεια της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.	63
6.3	Στρατηγικές στον Πελοποννησιακό Πόλεμο.	67
7.	Αθηναϊκή Συμμαχία: Κράτος ή υπό το κράτος των Αθηναίων.	69
7.1	Η επέκταση του αττικού δικαίου.	70
7.2	Οικονομική και Νομισματική πολιτική.	75

III. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

8.	Συμπεράσματα	77
	Βιβλιογραφία	79
	Παραρτήμα 1: Η Αθηναίων Πολιτεία	81
	Παράρτημα 2: Χαρακτηρισμοί για τους Αθηναίους πολίτες	89

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>Αθην.Πολ.</i>	Αθηναίων Πολιτεία	<i>Ικετ</i>	Ικέτιδες
<i>Ανδ.Μυστ.</i>	Ανδοκίδης, Περί των Μυστηρίων	<i>Λυσ.</i>	Λυσίας
<i>Αριστοφ.</i>	Αριστοφάνης	<i>Νεφ.</i>	Νεφέλες
<i>Βατρ.</i>	Βάτραχοι	<i>Ορν.</i>	Όρνιθες
<i>Δημοσθ.</i>	Δημοσθένης	<i>Πολ.</i>	Πολιτεία
<i>Θεογ.</i>	Θεογονία	<i>Πλ.</i>	Πλούτος
<i>Θουκ.</i>	Θουκυδίδης	<i>Σφ.</i>	Σφήκες

Πρόλογος

Η ανα χείρας εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαία Ελληνική και Φιλολογία» του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία ιστορική προσέγγιση του έργου «*Αθηναίων Πολιτεία*» που, αν και περιλαμβάνεται στο corpus του Ξενοφώντα, είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι δεν αποτελεί γνήσιο έργο. Ο συγγραφέας, μη ταυτοποιήσιμος Αθηναίος, και πολέμιος του δημοκρατικού πολιτεύματος και της φιλολαϊκής πολιτικής της δημοκρατικής παράταξης, αποπειράται να αποδείξει ότι πολιτική του δήμου είναι στην ουσία ένα αμοραλιστικό σχέδιο, που στόχο έχει τη διατήρηση ιδίων συμφερόντων με κάθε κόστος.

Το παρόν πόνημα καταπιάνεται με θέματα που άπτονται του καθορισμού της ιστορικής αξίας του κειμένου, όπως ο προσδιορισμός του κοινού στο οποίο απευθύνεται, του τόπου και του χρόνου δημιουργίας του. Κυρίως, όμως, με την ιστορική αξιοποίησή του για θέματα, όπως το πολίτευμα, τα ιστορικά στοιχεία της Αθήνας, οι τάξεις, η πολιτική της θαλασσοκρατορίας και οι συμμαχικές της δυνάμεις, διασταυρώνοντας τα στοιχεία που παραθέτει με στοιχεία από άλλες πηγές. Τέλος, το έργο έχει ιδιαίτερη αξία καθώς θεωρείται το παλαιότερο σωζόμενο έργο πεζού λόγου σε αττική διάλεκτο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου για την υπομονή και την υποστήριξη, υλική και ψυχολογική, που μου προσέφεραν για τη διεκπεραίωση των σπουδών μου και σε κάθε νέο εγχείρημά μου. Επίσης, τον καθηγητή μου κύριο Κωνσταντινόπουλο για την καθοδήγηση, όπως και τους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, κυρία Βολονάκη και κύριο Ευσταθίου. Επίσης, τον κύριο Χρήστου για την συμπαράστασή του κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Καλαμάτας και το προσωπικό της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, όπου εκπονήθηκε και το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας.

I. Εισαγωγή

1. Σχετικά με την εργασία

1.1 Αφόρμηση, στόχος και μέθοδος και εργασίας.

Αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας υπήρξε το έντονο ενδιαφέρον μου για την ιστορία της αρχαίας Αθήνας· κυρίως, πώς μία σχετικά μικρή και γεωγραφικά περιορισμένη δύναμη, μία μικρή πόλη-κράτος, κατάφερε να ελέγξει το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού κόσμου και να εκτείνει την επιρροή της σε μεγάλο μέρος της Μεσογείου και ταυτόχρονα να είναι πρωτοπόρος πολιτειακά, εφαρμόζοντας για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία το δημοκρατικό πολίτευμα. Ο καθηγητής μου, κύριος Κωνσταντινόπουλος, μού πρότεινε την ενδελεχή μελέτη της «Αθηναίων Πολιτείας», καθώς θα με βοηθούσε να διευρύνω τις γνώσεις μου και να εμβαθύνω στην πολιτική επιχειρηματολογία των πρωταγωνιστών της πολιτικής σκηνής της Αθήνας.

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στη μελέτη και το σχολιασμό του έργου «*Αθηναίων Πολιτεία*», αγνώστου συγγραφέα, που εντάσσεται στον κύκλο των Αθηναίων ολιγαρχικών. Ειδικότερα, η μελέτη των επιχειρημάτων και η αντιπαραβολή τους με αντεπιχειρήματα, όπως αυτά εκφράζονται από τη δημοκρατική πλευρά, αλλά και η εξακρίβωση των στοιχείων για τις θεματικές που παραθέτει, είναι τα κύρια θέματα της εργασίας, έτσι ώστε μέσα από τη μελέτη αυτή να απαντήσουμε στα δύο κύρια ερευνητικά ερωτήματα που θέτουμε:

1. Τι είδους αξιόπιστες ιστορικές πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε από το κείμενο;
2. Συμπληρώνουν οι πληροφορίες αυτές τις γνώσεις μας και συντελούν στη σφαιρική κατανόηση των γεγονότων;

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά και η εκπόνηση της εργασίας ήταν ιδιαίτερα απαιτητική, κυρίως λόγω της μη σύμφωνης γνώμης των μελετητών για καίρια θέματα που αφορούν το έργο, όπως η χρονολόγηση, το οποίο άμεσα επιρρεάζει και την αξία του έργου ως αξιοποιήσιμη ιστορική πηγή· δεύτερον, λόγω ζητημάτων που αφορούν το ίδιο το κείμενο, όπως η εσωτερική συνοχή των επιχειρημάτων και των παραγράφων· τέλος, παρά την διαφανόμενη μεγάλη αξία του

έργου αναφορικά με το περιεχόμενο των θεματικών, η ελλειματική αναφορά πληροφοριών, οι υπερβολές στο λόγο, οι αντιφάσεις και η έλλειψη μίας ξεκάθαρης άποψης σχετικά με τη θαλασσοκρατία, μας δίνουν ένα έργο ελλειπές έως και παράδοξο.

Η μέθοδος που εφαρμόστηκε είναι κειμενοκεντρική, δηλαδή χρησιμοποιούμε το κείμενο ως οδηγό και αυτό σχολιάζουμε, αντλώντας στοιχεία από πηγές που λειτουργούν συμπληρωματικά για την πληρέστερη κατανόηση του κειμένου, τις οποίες αναφέρουμε στην επόμενη ενότητα.

1.2 Δομή της εργασίας.

Η εργασία αποτελείται από οχτώ κεφάλαια. Το παρόν κεφάλαιο, αποτελεί το εισαγωγικό κεφάλαιο της εργασίας και σε αυτό εκτίθενται ο στόχος, η μέθοδος, η δομή της εργασίας και οι πηγές. Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύουμε θέματα αναφορικά με τη γνησιότητα του κειμένου, το τόπο, τον χρόνο και τους αποδέκτες του έργου. Επίσης, το ίδιο κεφάλαιο πραγματεύεται τη διάρθρωση, τον τίτλο και τον σκοπό του κειμένου και την χειρόγραφη παράδοση. Στην ενότητα που ακολουθεί γίνεται σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής και ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εξέλιξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, τη θαλασσοκρατορική πολιτική της Αθήνας και τις σχέσεις με τους συμμάχους.

Τα επόμενα κεφάλαια καταπιάνονται με τις θεματικές που θίγει ο συγγραφέας στο έργο του. Αρχικά αναλύονται οι κοινωνικές ομάδες που διαβιούσαν στην Αθήνα, δηλαδή οι Αθηναίοι, οι μέτοικοι και οι δούλοι. Το πέμπτο κεφάλαιο καταπιάνεται με τους θεσμούς του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά και το οικοδομικό και το λατρευτικό πρόγραμμα της Αθήνας. Ύστερα, αναλύεται η θαλασσοκρατορική πολιτική της Αθήνας. Το έβδομο κεφάλαιο αναφέρεται στην Αθηναϊκή Συμμαχία και τη σχέση των Αθηναίων με τους συμμάχους τους, καθώς και τις πρωτοβουλίες που οι πρώτοι έπαιρναν προς όφελός τους στα πλαίσια της Συμμαχίας.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, απαντούμε στα ερευνητικά ερωτήματα και σχολιάζουμε τα ευρήματα της εργασίας, ενώ στη Βιβλιογραφία παρατίθεται ο συνολικός κατάλογος των έργων και πηγών που χρησιμοποιήθηκαν.

1.3 Πηγές.

Για την εξακρίβωση των πληροφοριών του έργου και σχολιασμό του χρησιμοποιήσαμε, πληροφορίες από διάφορες πηγές, σύγχρονες, προγενέστερες κυρίως και κατ'ανάγκην μεταγενέστερες του έργου, καθώς η ψευδο-ξενοφώντιος «*Αθηναίων Πολιτεία*» είναι το πρωιμότερο πεζό έργο της ελληνικής γραμματείας σε αττική διάλεκτο.

Ιστορικά κείμενα

Η πιο πολύτιμη ιστορική πηγή του 5^{ου} αιώνα είναι αναμφίβολα ο Θουκυδίδης. Οι θεματικές που θίγει ο ψευδο-Ξενοφώντας αναφέρονται και από τον μεγάλο ιστορικό από την αντίθετη, όμως, οπτική γωνία. Ιδιαίτερα χρήσιμες ήταν οι δημηγορίες, όπου εκτίθεται η δημοκρατική άποψη για το πολίτευμα, την πόλη και τους πολίτες, και ακόμα το πολεμικό σχέδιο και οι σχέσεις με τους συμμάχους.

Ρητορική

Η Ρητορική είναι ένας κλάδος που άνθισε τον επόμενο, δηλαδή τον 4^ο, αιώνα. Στην εργασία αυτή χρησιμοποιήθηκαν λόγοι ρητόρων του 4^{ου} αιώνα για τη διασταύρωση ή την επαλήθευση στοιχείων, όπως ο Λυσίας και ο Δημοσθένης. Ιδιαίτερα χρήσιμη πηγή είναι ο λόγος *Περί των Μυστηρίων* του Ανδοκίδη, ο οποίος είναι ο μοναδικός πολιτικός λόγος που γράφτηκε τον 5^ο αιώνα.

Κωμωδία

Τα έργα της Παλαιάς Κωμωδίας αποτελούν μία πολύ σημαντική και διαφωτιστική πηγή για την περίοδο του β' μισού του 5^{ου} αιώνα, καθώς μέσα από αυτή αποσαφηνίζονται πολλά στοιχεία, αφού η κύρια θεματολογία αντλείται από την πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης. Στην εργασία πολύ χρήσιμη ήταν η συμβολή έργων της κωμωδίας σε όλα τα κεφάλαια του κυρίου μέρους. Έργα του Αριστοφάνη με πολιτικές αναφορές που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι *Σφήκες*, η *Λυσιστράτη*, οι *Ιππής*, η *Ειρήνη* και οι *Βάτραχοι*.

Τραγωδία

Η θεματική της τραγωδίας ξεφεύγει από την καθημερινή ζωή, αλλά πολύ συχνά οι τραγωδοποιοί δίνουν πληροφορίες, αναφορικά με το πολίτευμα και τους θεσμούς της πόλης και, προφανώς, η σημασία των ολιγόστιχων αυτών αναφορών είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την έκτασή τους. Ιδιαίτερα χρήσιμη για τους σκοπούς της εργασίας αποδείχτηκε η τραγωδία του Ευριπίδη *Ικέτιδες*.

Αρχαιολογία

Τα υλικά κατάλοιπα της περιόδου αποτελούν μία νευραλγική πηγή για την ιστορία των μέσων του 5^{ου} αιώνα. Η αίγλη του υλικού πολιτισμού αντικατοπτρίζει τις πολιτικές επιλογές και την ευμάρεια της πόλης, που αποτελεί όραμα και έργο της δημοκρατικής παράταξης. Ως πηγή, τα αρχαιολογικά ευρήματα χρησιμοποιήθηκαν, κυρίως, για τον σχολιασμό του λατρευτικού και οικοδομικού προγράμματος.

2. Χαρακτηριστικά του έργου

2.1 Περί της γνησιότητας του έργου.

Το έργο εσφαλμένα συμπεριλήφθηκε στο σύνολο των έργων του Ξενοφώντα, αλλά το γεγονός ότι σώζεται σε όλα τα μείζονα χειρόγραφα δηλώνει ότι συμπεριελήφθηκε στο corpus του συγγραφέα σε πρόωμη περίοδο. Η γνησιότητά του αμφισβητήθηκε ήδη από την αρχαιότητα¹ από τον Διογένη Λαέρτη στο έργο *Βίοι Φιλοσόφων* (2.57), όπου αναφέρει:

Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων Πολιτείαν, ἣν φησιν οὐκ εἶναι Ξενοφῶντος ὁ Μάγνης Δημήτριος.

Ο Διογένης επικαλείται τον Δημήτριο από την Μαγνησία, ο οποίος δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές, αλλά αναμφισβήτητα θα ήταν ένας από τους πολλούς αρχαίους φιλόλογους των οποίων το έργο έχει χαθεί. Σύμφωνα με το απόσπασμα η *Ἀθηναίων Πολιτεία* θεωρούνταν κομμάτι ενιαίου έργου με έτερο μέρος τη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*. Δυστυχώς, ο Διογένης Λαέρτιος, όπως και ο Δημήτριος από τη Μαγνησία και αναμφίβολα οι σύγχρονοί τους, δεν διαχωρίζουν το ένα έργο από το άλλο· το αν ο Δημήτριος θεωρούσε μη γνήσιο το ένα μέρος, δηλαδή την *Ἀθηναίων Πολιτεία*, ή ολόκληρο το έργο, είναι ασαφές, αλλά σήμερα αμφισβητείται η γνησιότητα της *Ἀθηναίων Πολιτείας* και όχι της *Λακεδαιμονίου Πολιτείας*. Πιθανό είναι τα δύο έργα να βρέθηκαν μαζί λόγω του ολιγαρχικού θέματος και ορισμένων υφολογικών ομοιοτήτων.²

Άλλο ένα ενδιαφέρον στοιχείο τους αποσπάσματος είναι η αναφορά της «*Ἀθηναίων Πολιτείας*» του ως πρώτου μέρους του συγγραμματος, αν θεωρήσουμε βέβαια ότι τα δύο έργα συγκροτούσαν ένα ενιαίο σύγγραμμα. Η σειρά, όμως, αυτή δεν επιβεβαιώνεται παλαιογραφικά, καθώς όλα τα χειρόγραφα δίνουν την αντίστροφη σειρά. Επιπλέον, στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* διαβάζουμε τη λέξη *δε* στην πρώτη φράση του κειμένου, που δηλώνει ότι πιθανότατα θεωρούνταν το δεύτερο μέρος μίας ευρύτερης διατριβής με θέμα τα πολιτεύματα στην Αθήνα και την Σπάρτη.

¹ Κωνσταντινόπουλος (1989) 58

² Marr and Rhodes (2008) 12

Η εκδοχή αυτή ανοιγεί τον δρόμο για εικασίες που δεν εμπίπτουν στη θεματική της εργασίας.³

Σύσσωμη σχεδόν η επιστημονική κοινότητα αποδέχεται ότι το έργο δεν είναι γραμμένο από τον Ξενοφώντα. Ο Ξενοφώντας, άλλωστε, γεννήθηκε λίγο πριν την περίοδο συγγραφής του έργου, δηλαδή γύρω στα 430 π.Χ.⁴. Αλλά ούτε υφολογικά ούτε στις απόψεις ταιριάζει με τον Ξενοφώντα.⁵ Είναι γνωστό ότι ο λόγος του μεγάλου ιστορικού είναι απλός, διακρίνεται από σαφήνεια στη δομή και το συλλογισμό, καθώς και από πλούσιο λεξιλόγιο, σε αντίθεση με τον άγνωστο συγγραφέα του οποίου το έργο δεν χαρακτηρίζεται από τις αρετές αυτές. Επιπλέον, η ευσέβεια του Ξενοφώντα δεν συνάδει με τις κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον της αύξησης των θρησκευτικών γιορτών και εκδηλώσεων στην Αθήνα.

Από την παραδοχή, όμως, ότι ο Ξενοφώντας δεν ήταν ο συγγραφέας του κειμένου, προκύπτουν πολλά νέα ερωτήματα σχετικά με την ταυτότητα, αλλά και τον χρόνο και τους αποδέκτες και τη λειτουργία του κειμένου, αφού ουσιαστικά το έργο τοποθετείται εκτός οποιουδήποτε πλαισίου αναφοράς και επαφίεται στον ερευνητή να ορίσει τα όρια ακολουθώντας πολλές φορές την *εις άτοπον απαγωγήν*.

2.2 Ο Συγγραφέας

Οι ερευνητές έχουν προτείνει ονόματα όπως ο «παλαιός ολιγαρχικός» που χρησιμοποιείται κυρίως στις αγγλόφωνες χώρες αλλά και «ψευδο-Ξενοφών» από τους ερευνητές γερμανόφωνων χωρών.⁶ Το προσωνύμιο Παλαιός «old» δεν έχει υποκοριστική σημασία, όπως έχει η λέξη στα αγγλικά ούτε είναι δηλωτικό της ηλικίας, αλλά αναφέρεται περισσότερο στο γεγονός ότι πρόκειται για δείγμα γραφής κάποιου που έγραψε πριν την εκδήλωση ολιγαρχικών καθεστώτων στην Αθήνα⁷. Οι Marr και Rhodes στο πρόσφατο έργο τους *The Old Oligarch*, παρά τον τίτλο, χρησιμοποιούν το γράμμα X για να αναφερθούν στον συγγραφέα που δηλώνει τον

³ Αξίζει μοναχά να σημειώσουμε ότι το προηγούμενο έργο Λακεδαιμονίων πολιτεία – έργο του Ξενοφώντα του οποίου η γνησιότητα δεν αμφισβητείται- έχει το λέξη μεν στη τελευταία φράση αναφερόμενος στις τιμές που γίνονταν στον βασιλιά της Σπάρτης επαινώντας μάλιστα τα έθιμά τους. Μπορούμε δηλαδή να διακρίνουμε μία χαλαρή νοηματική σύνδεση μεταξύ των δύο κειμένων που γίνεται πιο έντομη από την αντιθετική παρουσία του μεν-δε που αντιπαραβάλλει τα καλά έθιμα των Λακεδαιμονίων και την επαίσχυντη κατάσταση στην Αθήνα.

⁴Anderson (2002) 58

⁵Osborn (2004) 1

⁶Marr and Rhodes (2008) 1

⁷Marr and Rhodes (2008) 1

άγνωστο χ. Στην παρούσα, όμως, εργασία θα αναφερόμαστε στον συγγραφέα ως Συγγραφέα με Σίγμα κεφαλαίο.

Εμποτισμένος με την ιδέα και τις αρχές της ολιγαρχίας και πεπεισμένος για την αμάθεια και την πονηριά και την αχρηστία του λαού -χωρίς όμως να δίνει κάποιο απτό παράδειγμα-, ο Συγγραφέας προδίδει την αριστοκρατική καταγωγή του. Ο ίδιος, αλλά και οι περισσότεροι γόνιμοι των οικογενειών των ανώτερων τάξεων ανατρέφονταν με παρόμοια ήθη σεβασμού προς την Σπάρτη⁸. Δεν είχαν περάσει παρά τρεις δεκαετίες από τις ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και οι μνήμες από την καλή εποχή του ολιγαρχικού καθεστώτος, ήταν ακόμα νωπές και το όνειρο για παλλινόρθωση έμενε άσβεστο στο εσωτερικό των ολιγαρχικών κύκλων, οι οποίοι παρέμειναν δραστήριοι σε όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα.

Παρά τις ελάχιστες αναφορές στον εαυτό του, μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι συγγραφέας ήταν νεαρός, και μαθητής της σοφιστικής, καθώς στοκείμενο του προσπαθεί να συνδυάσει δυο ετερόκλητα στοιχεία: την ολιγαρχική, αντιδημοκρατική επιχειρηματολογία με την άποψη ότι ο δήμος καλώς διατηρεί τη δημοκρατία. Αξίζει να προσθέσουμε ότι ο Συγγραφέας φαίνεται ιδιαίτερα προσεκτικός στα βήματα που θεωρεί αναγκαία να παρθούν για την πόλη με σκοπό την επιστροφή στην *ευνομία*. Δεν τάσσεται υπέρ μιας βίαιης ανατροπής της δημοκρατίας, αλλά υπέρ της σταδιακής αλλαγής του πολιτεύματος, το οποίο πρέπει να αλλάξει σιγά σιγά:

ὥστε μὲν γὰρ βέλτιον ἔχειν τὴν πολιτείαν, οἷόν τε πολλὰ ἐξευρεῖν, ὥστε μέντοι ὑπάρχειν μὲν δημοκρατίαν εἶναι, ἀρκούντως δὲ τοῦτο ἐξευρεῖν, ὅπως βέλτιον πολιτεύσονται, οὐ ῥάδιον, πλὴν, ὅπερ ἄρτι εἶπον, κατὰ μικρὸν τι προσθέντα ἢ ἀφελόντα.

([Ξεν.]Αθ.Πολ. 3.9)

Γιατί δεν είναι υπέρ μιας βίαιης αλλαγής του καθεστώτος; Αρχικά ήταν σε πόλεμο με την Σπάρτη, που ήταν το προπύργιο του ολιγαρχικού πολιτεύματος και δεύτερον, μπορούσε η ανατροπή της δημοκρατίας να καταστρέψει το εμπόριο, που στηριζόταν κυρίως στο δήμο, τους μετοίκους και τους δούλους. Άλλωστε, δεν θα ήταν παράτολομο να εξαπολύσει κάποιος μια δριμυία κριτική στη δημοκρατία διακινδυνεύοντας την υπόληψή του και τον χαρακτηρισμό του ως φιλολάκωνα; Ένα τέτοιο παράδειγμα παραθέτει ο Λυσίας στον λόγο του *Υπερ Μαντιθέου*, όπου καλείται

⁸Carey (2010) 52, Anderson (2002) 59

να υπερασπιστεί τον Μαντίθεο ο οποίος κατηγορείται για φιλολακωνισμό και για σύμπραξη με τους Τριάκοντα Τυράννους.

τῶν τοίνυν ἄλλων στρατειῶν καὶ φρουρῶν οὐδεμιᾶς ἀπελείφθην πώποτε, ἀλλὰ πάντα τὸν χρόνον διατετέλεκα μετὰ τῶν πρώτων μὲν τὰς ἐξόδους ποιούμενος, μετὰ τῶν τελευταίων δὲ ἀναχωρῶν: καίτοι χρῆ τὸς φιλοτίμως καὶ κοσμίως πολιτευομένους ἐκ τῶν τοιούτων σκοπεῖν, ἀλλ' οὐκ εἴ τις κομᾶ, διὰ τοῦτο μισεῖν: τὰ μὲν γὰρ τοιαῦτα ἐπιτηδεύματα οὔτε τὸς ἰδιώτας οὔτε τὸ κοινὸν τῆς πόλεως βλάπτει, ἐκ δὲ τῶν κινδυνεύειν ἐθελόντων πρὸς τοὺς πολεμίους ἅπαντες ὑμεῖς ὠφελείσθε.

(Λυσ. 16.18)

Στο αποσπασμα αυτό ο Μαντίθεος καλεί τους δικαστές να τον κρίνουν από τις πράξεις με τις οποίες υπερασπίστηκε την Αθήνα και όχι από τα μαλλιά του. Ο ομιλών αριστοκρατικής καταγωγής είχε μακριά μαλλιά, όπως και οι Πελοποννήσιοι, ένδειξη φιλολακωνισμού. Ο λόγος του Λυσία γράφτηκε πολύ αργότερα και μετά την ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό πόλεμο αποτελεί, όμως, έρεισμα για την υπόθεση ότι ο Συγγραφέας προσπαθεί να είναι προσεκτικός, ώστε να μην κατηγορηθεί για ανατροπή του καθεστώτος ή ακόμα και προδοσία εν καιρώ πολέμου.

Μία άλλη φράση του Συγγραφέα που προβληματίζει είναι η θέση του ότι είναι πονηρός όποιος θέλει να μείνει στην Αθήνα ενώ έχει την επιλογή να φύγει. Λόγω ξανά του νεαρού της ηλικίας υποθέτουμε ότι δεν μπορούσε να φύγει, αλλά ίσως η φράση αυτή εκφράζει την επιθυμία του να αφήσει την Αθήνα. Το προς ποια κατεύθυνση είναι τελείως υποθετικό· το να πάει στις συμμαχικές πόλεις ως *επίτροπος* θα ήταν σαν να δουλεύει για τους δημοκρατικούς, οπότε πιθανότερος τόπος διαφυγής ήταν η Σπάρτη ή η Μακεδονία. Ο Ξενοφώντας σε μεγαλύτερη ηλικία άφησε την Αθήνα για την Σπάρτη και ο Αλκιβιάδης κατέφυγε σε αυτήν όταν ήταν σίγουρος ότι η άφιξή του στην Αθήνα ισοδυναμούσε με καταδίκη. Θεωρώ ότι άνθρωποι σαν και αυτόν, ολιγαρχικοί που ανδρώθηκαν στις αρχές του πολέμου, έμειναν στην Αθήνα, αν και επιθυμούσαν να ζήσουν σε ένα ολιγαρχικό περιβάλλον, και αποτελούν τη μαγιά του ολιγαρχικού πραξικοπήματος του 411. Ένα επιπλέον στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της άποψης αυτής είναι η πιθανότητα ο συγγραφέας να είχε και δάσκαλο τον Αντιφώντα, ρήτορα γνωστό για τις ολιγαρχικές του θέσεις.

2.3 Χρόνος συγγραφής

Δυστυχώς, δεν υπάρχει κοινός τόπος για τον προσδιορισμό του χρόνου της συγγραφής του κειμένου, καθώς δεν υπάρχει εξωτερική χρονολόγηση, δηλαδή κάποια άμεση αναφορά σε ένα γεγονός ή πρόσωπο που θα επέτρεπε την ασφαλή χρονολόγησή του. Συνεπώς, οι ερευνητές βασίζονται σε αναφορές οι οποίες μπορούν δυνητικά να σχετιστούν με διάφορα γεγονότα. Για παράδειγμα, οι αναφορές στην ασέβεια

αὐτα μὲν οὖν ὅσα ἔτη: διὰ χρόνου δὲ δικάσαι δεῖ ἱστρατιᾶς καὶ ἐάν τι ἄλλο ἐξαπιναῖον ἀδίκημα γίγνηται, ἐάν τε ὑβρίζωσί τινες ἄηθες ὕβρισμα ἐάν τε ἀσεβήσωσι

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 3.5)

έχουν ερμηνευτεί από κάποιους μελετητές, αναμεσά τους και οGomme (1962), ως terminus post quem για το έτος 414, όταν έλαβε χώρα το συμβάν των Ερμοκοπιδών. Στηριζόμενοι, λοιπόν, σε αναφορές στο κείμενο, θα προσπαθήσουμε να θέσουμε τα πιθανά χρονικά όρια της συγγραφής, πρώτα το terminus ante quem και ύστερα το terminus post quem.

Στο κείμενο το δημοκρατικό πολίτευμα φαίνεται εδραιωένο στην Αθηναϊκή κοινωνία, γεγονός που τοποθετεί τη συγγραφή πριν το 411, έτος ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος όπως επίσης και πριν το 413 λόγω της αναφοράς στην αντικατάσταση του φόρου της Δηλιακής Συμμαχίας από το λιμενικό φόρο.⁹ Πολλοί ερευνητές θέτουν το 430 καθώς ο Συγγραφέας δεν κάνει καμία αναφορά στον λοιμό που έπληξε την Αθήνα το δεύτερο έτος του πολέμου¹⁰.

Το πιο ισχυρό, όμως, στοιχείο για τον προσδιορισμό του terminus ante quem είναι το 424¹¹, που παρατίθεται στο παρακάτω εδάφιο:

τοῖς δὲ κατὰ γῆν οὐχ οἷόν τε ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ἀπελθεῖν πολλῶν ἡμερῶν ὁδόν: βραδεῖαί τε γὰρ αἱ πορεῖαι καὶ σῖτον οὐχ οἷόν τε ἔχειν πολλοῦ χρόνου πεζῆ ἰόντα.

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 2.5)

⁹ Marr and Rhodes (2008) 5

¹⁰ Κωνστανινόπουλος (1989) 57

¹¹Κωνστανινόπουλος (1989) 59

όπου ο συγγραφέας λέει ότι μία χερσαία δύναμη δεν μπορεί να διεξάγει μία μεγάλη πολεμική επιχείρηση λόγω της μεγάλης απόστασης και των θεμάτων ανεφοδιασμού. Γνωρίζουμε από τον Θουκυδίδη (4.78) ότι το καλοκαίρι του 424 μία μεγάλη στρατιωτική δύναμη με αρχηγό τον στρατηγό Βρασίδα ξεκίνησε από την Σπάρτη με προορισμό την Μακεδονία, όπου και κατάφερε να καταικήσει τους Αθηναίους στη μάχη της Αμφίπολης και να συνάψει συμμαχία με τον βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα. Σαφώς, ο Συγγραφέας δεν θα μπορούσε να γράψει το κομμάτι αυτό μετά την επιτυχία του εγχειρήματος του Βρασίδα.

Ακόμα μεγαλύτερη είναι πρόκληση του προσδιορισμού ενός γεγονότος του οποίου η χρονική στιγμή να είναι δυνατόν να αναχθεί μετά τη συγγραφή του λόγου. Οι Marr και Rhodes (2008) χρησιμοποιούν ως έρεισμα για το προσδιορισμό ενός *terminus post quem*, το εδάφιο 2.13 που αναφέρεται σε κρατούμενους. Είναι αμφίβολο ότι η Αθήνα είχε ανάγκη από φυλακές παρά μόνο μετά την αιχμαλώτιση των Σπαρτιατών στη Σφακτηρία το 425. Επίσης, σημειώνουν ότι ο Συγγραφέας, αν και δεν είναι θετικός απέναντι στο δημοκρατικό πολίτευμα, αντιλαμβάνεται ότι έχει συντελέσει στην ευημερία της Αθήνας και τη σέβεται.¹² Άλλωστε σημειώνουν μέχρι το 424 ο πόλεμος της Αθήνας είχε πολλές επιτυχίες για τους Αθηναίους, οι οποίοι ήταν αισιόδοξοι για την έκβαση του πολέμου.

Με αυτά συνάδει και το εδάφιο (2.18) «*κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἔδωκεν, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἀκούωσι κακῶς*», θέτοντας *terminus post quem* το 426¹³, έτος παράστασης του έργου «*Αχαρνης*». Φαίνεται ότι ο Κλέων αντέδρασε στον τρόπο που τον παρουσίαζε ο Αριστοφάνης και ίσως να τον ενήγαγε, χωρίς όμως να του προκαλέσει κάποια βλάβη αφού τα επόμενα χρόνια ο Αριστοφάνης διαπρέπει στο θέατρο και συνεχίζει να διακωμωδεί τα πολιτικά πρόσωπα της πόλης. Το απόσπασμα μπορεί να συνδεθεί και με άλλες κωμωδίες εως και με τους *Ιππής*, κωμωδία που παραστάθηκε τον Ιανουάριο-Φεβρουάριο του 424¹⁴.

Αξιοποιήσιμη για τη χρονολόγηση θεωρώ την λέξη *μαινόμενοι* (1.9). Η λέξη *μαινόμενοι* συνδέεται με τις Μαινάδες-τις ακολούθους του θεού Διονύσου- και τη μανία, σημαίνει τη ζωτικότητα, την ορμή και τη βιαιότητα αλλά και την

¹²Marr and Rhodes (2008) 6

¹³Marr and Rhodes (2008) 133

¹⁴Marr and Rhodes (2008) 131-5

παραφροσύνη. Οι Μαινάδες απασχόλησαν και την τραγωδία με έργα του Αισχύλου και του Ευριπίδη με τις Βάκχες το 407 π.Χ¹⁵.

Στις αρχές Μαρτίου του 424, λίγους μήνες πριν την εκστρατεία του Βρασίδα, διδάχτηκε και η τραγωδία του Ευριπίδη «*Ηρακλής Μαινόμενος*», στον οποίο με πολλή φρίκη αναπαρίσταται η σκηνή του φόνου της Μεγάρας από τον Ηρακλή. Όμως, η λέξη *μαινόμενος* χρησιμοποιείται και από τον Συγγραφέα για να περιγράψει το Δήμο. Θεωρώ ότι αυτή η επιλογή της λέξης δεν είναι τυχαία, αλλά θέλει να φέρει στο μυαλό των αποδεκτών του έργου τις σκηνές από το πρόσφατο δράμα και θέλει να δείξει ότι ο δήμος δεν είναι μόνο αμαθής και άπληστος, είναι και επικίνδυνος.

Αν αποδεχτούμε τη σύνδεση μεταξύ της τραγωδίας και του μελετώμενου κειμένου, είναι δυνατό να υποστηρίξουμε ότι το κείμενο εκφωνήθηκε κάποια στιγμή ανάμεσα στον Μάρτη και το καλοκαίρι του 424 π.Χ., δηλαδή μετά την παράσταση του έργου «*Ηρακλής Μαινόμενος*» και πριν την εκστρατεία των Λακεδαιμονίων στη Μακεδονία.

2.3 Ο τόπος συγγραφής και οι αποδέκτες.

Το κοινό στο οποίο απευθύνεται ο Συγγραφέας είναι αναμφίβολα ολιγαρχικό. Προκύπτει το ερώτημα αν απευθύνεται σε Αθηναίους ολιγαρχικούς ή ξένους, συμμάχους ή Λακεδαιμόνιους. Σύμφωνα με τους Marr και Rhodes (2008), στηριζόμενοι σε εδάφια του κειμένου, υποστηρίζουν ότι το κείμενο απευθύνεται σε Λακεδαιμόνιους. Τα εδάφια τα οποία προτάσσουν αφορούν κυρίως την λειτουργία του πολιτεύματος, πληροφορίες που αν και θα ήξερε ο κοινός Αθηναίος, θα ήταν άγνωστες στους Λακεδαιμόνιους. Η υπόθεση αυτή είναι ακόμα πιο πειστική αν συνυπολογίσουμε την έλλειψη ονομάτων και παραδειγμάτων υπό την έννοια ότι ένα κοινό ξένων δεν θα ενδιαφέρονταν για αυτές τις λεπτομέρειες.

Αυτά, όμως, τα εδάφια δεν αναφέρονται σε κανονιστικές ρυθμίσεις του πολιτεύματος, αλλά περισσότερο στη γνώμη του γράφοντος και επίσης χρησιμοποιεί αποστροφές στο λόγο του, όπου παρακινεί –τους Αθηναίους προφανώς- να επιλέξουν αρχηγούς που θα πράξουν το πρόπον εφόσον επιθυμούν την ευνομία. Τέλος, κάνει μία σειρά από παραδοχές που θα ακούγονταν παράταιρες στο αντί του κάποιου ξένου ολιγαρχικού, όπως το ότι ο δήμος δίνει δύναμη στην πόλη παρά οι πλούσιοι.

¹⁵Θεωρείται ότι οι Βάκχες βασίστηκαν στα προωιμότερα έργα του Αισχύλου.

ὅτι ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνήται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ πρῶραται καὶ οἱ ναυπηγοί, οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί.

([Ξεν.] Αθ.Πολ. 1.2)

Για αυτούς τους λόγους θεωρώ ότι το κείμενο απευθύνεται σε Αθηναίους. Συνεπώς, εύλογο είναι να προσδιοριστεί η Αθήνα ως τόποςσυγγραφής του κειμένου. Δυστυχώς, το κείμενο δεν προσφέρει εσωτερικά ερείσματα για το θέμα, καθώς το τοπικό επίρρημα *αυτοθι*(3.1) δηλώνει στάση σε τόπο, χωρίς όμως να σημαίνει «εδώ» ή «εκεί».

2.5 Ο τίτλος και ο σκοπός του κειμένου.

Στην αρχαία ελληνική γραμματεία σώζονται τρία έργα με τον όρο Πολιτεία, πέρα από το έργο που μελετάμε στην εργασία. Η *Πολιτεία* του Πλάτωνα είναι ένα φιλοσοφικό έργο όπου περιγράφεται η ιδανική πόλη και το ιδανικό σύστημα διακυβέρνησης. Η *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη είναι ένα πολιτικό έργο με ιστορική αναδρομή των θεσμών και του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* του Ξενοφώντα είναι η περιγραφή κυρίως του τρόπου ζωής και των συνηθειών των Λακεδαιμονίων. Τα τρία αυτά έργα είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ τους και συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το όρος πολιτεία ήταν στην ουσία ένας όρος-ομπρέλα που κάλυπτε ένα φάσμα ερμηνειών που σχετίζονται με το σύστημα διακυβέρνησης και τη ζωή στη πόλη με μία διασταλτική έννοια του όρου. Άλλωστε, η καθημερινή ζωή του πολίτη ήταν συνδεδεμένη με τη ζωή στην πόλη, στην διακυβέρνηση της οποίας συμμετείχε ενεργά. Ο όρος *πολιτεία* στο υπό μελέτη έργο δηλώνει τον τρόπο διακυβέρνησης, αλλά φαίνεται να χρησιμοποιείται και ως συνώνυμο της δημοκρατίας: *ὡς εὖ διασώζονται τὴν πολιτείαν*.

Ο τίτλος του έργου, Αθηναίων Πολιτεία, υπαγορεύεται από τις πρώτες λέξεις του κειμένου *περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας* (1.1) και δόθηκε από κάποιο μεταγενέστερο μελετητή ή αντιογραφέα¹⁶. Είναι σημαντικά μικρότερο σε έκταση από τα υπόλοιπα έργα με τον ίδιο τίτλο και θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι, εμπεριέχει χωρίς να είναι αμιγώς πολιτικό ή αμιγώς περιγραφικό, κάποιες

¹⁶Marr and Rhodes (2008) 2

πληροφορίες για το αθηναϊκό πολίτευμα, όσες εξυπηρετούν τον σκοπό του, δηλαδή να επικρίνει την αθηναϊκή δημοκρατία, εξυμνώντας παράλληλα τη θαλασσοκρατία.

Ο σκοπός συγγραφής του συγγραφέα, όπως λέει στο πρώτο κεφάλαιο, είναι

περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἶλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἐπαινῶ διὰ τόδε, ὅτι ταῦθ' ἐλόμενοι εἶλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς: διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἐπαινῶ. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὡς εὖ διασφύζονται τὴν πολιτείαν καὶ τᾶλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἀμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι, τοῦτ' ἀποδείξω.

([Ξεν.] Αθ.Πολ. 1.1)

Ο σκοπός του συγγραφέα είναι πολύ συγκεκριμένος. Θέλει να αποδείξει ότι οι Αθηναίοι έχουν ένα πολύ καλά οργανωμένο σχέδιο για το πώς θα κρατήσουν τη δημοκρατία -ώστε να διαφυλάξουν τα συμφέροντά τους οι δημότες και να βελτιώνεται η δική τους ζωή και ταυτόχρονα να χειροτερεύει η ζωή των χρηστών πολιτών- και για το πώς θα καταφέρουν να επιβελούν τους υπόλοιπους Έλληνες. Αλλά υπό τη σκοπιά ότι το δημοκρατικό καθεστώς κάνει καλά και θέλει να διατηρηθεί.

Για να αποδείξει τον ισχυρισμό του, θίγει θέματα όπως την τοξικότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος, τον νέο συσχετισμό των τάξεων, τις σχέσεις με τους συμμάχους, κάποιες όψεις της ζωής και με το πολιτικό σκέλος, το λατρευτικό πρόγραμμα. Θέλοντας, όμως, να γράψει ένα κείμενο μικρής έκτασης και θέλοντας να θίξει το σύνολο της ζωής, δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες αλλά ούτε και σε βάθος ανάλυση των λεγομένων· πολύ περισσότερο δεν αναφέρει συγκεκριμένα παραδείγματα από τη ζωή της πόλης για να υποστηρίξει όσα αναφέρει και με τον τρόπο αυτό υποκύπτει σε γενικεύσεις. Δεν θέλει να αποδείξει ότι η δημοκρατία είναι κακό πολίτευμα. Την αποδοκιμάσία του την εκφράζει από την πρώτη παράγραφο. Παραδέχεται ότι είναι επιζήμιο για αυτόν και τους ευγενείς προσοδοφόρο όμως για τις κατώτερες τάξεις.

2.6 Άλλα χαρακτηριστικά του κειμένου

Ο Συγγραφέας οργανώνει το υλικό του σε τρία κεφάλαια, με τις θεματικές να επικαλύπτονται και χωρίς να έχει πάντα ξεκάθαρη συνοχή. Η νοηματική σύνδεση και συνοχή μεταξύ κάποιων –όχι όλων- των παραγράφων είναι χαλαρή έως ανύπαρκτη σε κάποιες περιπτώσεις.

Διαβάζοντας κάποιος το κείμενο για πρώτη φορά, αντιλαμβάνεται την προσπάθεια του Συγγραφέα να δώσει ένα άμεσο και απλό ύφος και συνάμα αυθορμητισμό στο κείμενο. Χρησιμοποιεί το σχήμα υποφοράς-ανθυποφοράς και φαίνεται να απευθύνεται συνεχώς σε έναν φανταστικό αντίλογο, έναν επικριτή τα επιχειρήματα του οποίου αντικρούσει. Οι υποθετικές ερωτήσεις ενός φανταστικού συνομιλητή, ερωτήσεις που ο ίδιος θέτει στον εαυτό του, είναι ερωτήσεις που ένας ολιγαρχικός θα έθετε αλλά ο συγγραφέας τις κάνει να φαίνονται αφελείς¹⁷.

Παρατηρούμε κυκλική πορεία των νοημάτων, όπως στο πρώτο κεφάλαιο, γεγονός που μαρτυρά πρώιμη σύνθεση. Σε αυτό συνηγορεί και η χρήση του ρητορικού σχήματος της *ειρομένης λέξεως* ήδη στην πρώτη περίοδο του κειμένου, το ρητορικό σχήμα αυτό παρατηρείται κατά κόρον στον Ηρόδοτο.

Επίσης, χρησιμοποιεί περιορισμένο λεξιλόγιο και αρέσκεται στις επαναλήψεις¹⁸, τεχνάσματα με τα οποία προσπαθεί να προσδώσει βαρύτητα περιεχομένου στο λόγο του. Η μετάβαση από το ένα θέμα στο άλλο γίνεται σπονδυλωτά και στις περισσότερες περιπτώσεις ένα θέμα που θίγεται σε μία παράγραφο, γίνεται αντικείμενο ανάλυσης στην επόμενη.¹⁹ Χρησιμοποιεί πλούσιο λεξιλόγιο για την παράθεση αντιθέσεων, κυρίως για την περιγραφή των τάξεων. Ο Συγγραφέας αρέσκεται σε γενικότητες και υπερβολές. Η χρήση λέξεων που δηλώνουν γνώση, απάφαση και επιλογή, όπως και λέξεις που δηλώνουν απαραίτητο και πιθανότητα είναι σοφιστικές επιδράσεις²⁰.

Οι θέσεις του στερούνται τεκμηρίωσης σε πολλά σημεία του κειμένου. Για παράδειγμα η άποψη (1.5) «*ἔστι δὲ πάση γῆ τὸ βέλτιστον ἐναντίον τῆ δημοκρατία*» δεν συνδέεται με κάποιο επιχείρημα αλλά ακολουθείται από το εγκώμιο των ευγενών και τον ψόγο των δημοτών.

¹⁷Marr and Rhodes (2008) 2

¹⁸Osborne (2004) 10

¹⁹Ένα καλό παράδειγμα τέτοιας σπονδυλωτής σύνδεσης από το ένα θέμα στο άλλο βλέπουμε στη μετάβαση από την παράγραφο 1.9 στην 1.10 με τις λέξεις δουλείαν και δούλων.

²⁰Marr and Rhodes (2008) 27

Τα επιχειρήματα δεν χαρακτηρίζονται από σαφήνεια και στο κείμενο εντοπίζονται επίσης αντιφάσεις. Για παράδειγμα, στην αρχή του έργου διατείνεται ότι *ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι [καί] οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχουν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τόδε, ὅτι ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ πρῶραται καὶ οἱ ναυπηγοί, —οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί. ἐπειδὴ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, δοκεῖ δίκαιον εἶναι πᾶσι τῶν ἀρχῶν μετεῖναι ἔν τε τῷ κλήρῳ καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ, καὶ λέγειν ἐξεῖναι τῷ βουλομένῳ τῶν πολιτῶν.*

([Ξεν.] Αθ.Πολ. 1.2)

Παρακάτω, όμως, υπερασπίζεται τη θαλασσοκρατία η οποία τόσα αγαθά προσφέρει στην Αθήνα. Και τα δύο αυτά χωρίς να εξηγεί με ποιο τρόπο είναι δυνατόν να διατηρηθεί η θαλασσοκρατία χωρίς την απόδοση δικαιωμάτων στους ναυτικούς.

Μπορεί το κείμενο στο σύνολό του να εμφανίζεται άξεστο, αλλά η «Αθηναίων Πολιτεία» είναι το πρωιμότερο σωζόμενο δείγμα γραπτού λόγου σε αττική διάλεκτο. Υπό την σκοπιά αυτή, και παρά τις αδυναμίες του, αποτελεί ένα πολύ αξιόλογο δείγμα πρώιμης ρητορικής. Παράλληλα, η δομή του λόγου, αν και όχι πάντα ξεκάθαρη, μάς επιτρέπει να εξάγουμε συμπεράσματα για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης²¹.

Σύμφωνα με τους Marr και Rhodes (2008,160-1) το έργο φαίνεται να φτάνει σε ένα αρκετά στρωτό τέλος στο τέλος της παραγράφου 3.9 και οι επόμενες 4 παράγραφοι αποτελούν είτε σημειώσεις είτε κομμάτια που κάποιος αντιγραφέας ξέχασε να αντιγράψει και τα πρόσθεσε στο τέλος και προτείνουν διάφορα σημεία του έργου, όπου μπορούν να ενσωματωθούν. Έχει, όμως, παρατηρηθεί ότι πρώιμα έργα στερούνται επιμελημένου κλεισίματος, είναι δηλαδή ένα παράδειγμα *άτεχνης ρητορικής*.

Το κείμενο σώζεται σε τέσσερα κύρια χειρόγραφα: το A (Vaticanus 1950) του 15^{ου} αιώνα, το B (Vaticanus 1335) γραμμένο στα τέλη του 14^{ου} ή στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, το C (Mutinensis 145) του 15^{ου} αιώνα και το M (Marcianus 511) του 14^{ου} αιώνα.

²¹Osborne (2004)3

A	B	C	M
(Vaticanus 1950)	(Vaticanus 1335)	(Mutinensis 145)	(Marcianus 511)
15 ^{ος} αι.	Τέλη 14 ^{ου} /αρχές 15 ^{ου}	15 ^{ος} αι.	14 ^{ος} αι.

Τα τρία πρώτα χειρόγραφα προέρχονται από ένα κοινό χειρόγραφο το οποίο δεν σώζεται, ενώ άλλα χειρόγραφα που διασώζουν το κείμενο θεωρούνται παράγωγα του M.

3. Το ιστορικό πλαίσιο

3.1 Ο ελληνικός κόσμος: Στοιχεία την πολιτική

Είναι κοινός τόπος ότι στην ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού σημαντικό ρόλο έπαιξαν η γεωγραφική θέση, το κλίμα και το εμπόριο, που αναπτύχθηκε εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κόσμου, και η ιδιόμορφη πολιτική τους οργάνωση σε πόλεις-κράτη.

Ο ελληνικός κόσμος ή οι περιοχές στις οποίες ασκούνται ελληνικές επιρροές εκτείνονται γύρω από τα παράλια της Μεσόγειου και κυρίως στο ανατολικό της μέρος. Οι Έλληνες διακρίνονται σε τρία φύλα που κατοικούν σε συγκεκριμένες περιοχές. Επίσης, κάθε φυλή έχει τα δικά της χαρακτηριστικά, διάλεκτο και έθιμα. Οι φυλές με τις μεγαλύτερες διαφορές ήταν οι Ίωνες και οι Δωριείς. Αν και έχουν κοινή εθνική συνείδηση, εμφανίζουν πλήθος διαφορών στον τρόπο ζωής και κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

Οι Ίωνες ζουν στα νησιά του Αιγαίου και τα παράλια της σημερινής ηπειρωτικής Ελλάδας και της Μικράς Ασίας. Διακρίνονταν για το φιλελεύθερο και διερευνητικό πνεύμα τους. Ανέπτυξαν πλούσια εμπορική δραστηριότητα και ίδρυσαν πλήθος αποικιών σε κομβικής σημασίας για το εμπόριο, σημεία της Μεσογείου. Υπολογίζοντας και τις μητροπόλεις και τις αποικίες, είναι εμφανές ότι μεγαλύτερη έκταση έχει ο ιωνικός κόσμος.

Αντίθετα περίπου χαρακτηριστικά έφερε το φύλο των Δωριέων. Οι περισσότερες πόλεις, αλλά και η σημαντικότερη δωρική πόλη η Σπάρτη, ήταν χτισμένες μακριά από τη θάλασσα. Οι ορεινές πόλεις περιορίστηκαν στη γεωργία και την κτηνοτροφία, δηλαδή τον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Λαμπρή εξάρτηση στον κανόνα αποτελεί η Κόρινθος, δωρική πόλη και μητρόπολη με πλούσια εμπορική δραστηριότητα. Η ακμή των δωρικών πόλεων χρονικά τοποθετείται στην αρχαϊκή περίοδο, σχεδόν δηλαδή αιώνα πριν τη δημιουργία της *Αθηναίων Πολιτείας*.

Από τον 8^ο αιώνα οι ελληνικές πόλεις οργανώνονται σε πόλεις-κράτη. Η πόλη-κράτος είναι ένα ανεξάρτητο κρατικό μόρφωμα με δικούς του κανόνες διακυβέρνησης, πολίτευμα, νόμους και έθιμα. Το κέντρο της πόλης-κράτους ήταν η ακρόπολη σε ύψωμα όπως σώζεται στις περισσότερες από αυτές και γύρω από το αστικό κέντρο η καλλιεργήσιμη ύπαιθρος.

Ιδανικό της πόλης-κράτους ήταν η ελευθερία, η αυτονομία και η αυτάρκεια. Με το μοντέλο αυτό αναπτύχθηκε την αρχαϊκή εποχή και συνεχίστηκε στην κλασική. Στο εσωτερικό, η πόλη-κράτος ήταν ένα κλειστό σύστημα που βασίζεται στην αγροτική παραγωγή. Το αρχαϊκό αυτό μοντέλο οικονομίας το διασώζει στις *Έργα και Ημέρες* του ο Ησίοδος²². Στο εξωτερικό, οι σχέσεις με τους γείτονες κυμαίνονταν από την περιφρόνηση μέχρι εχθροπραξίες και πόλεμο αν διακδικούσαν την ίδια περιοχή.

Η έλλειψη αυτάρκειας οδήγησε σε αποικισμούς και εμπόριο κατά την αρχαϊκή περίοδο. Κατά την κλασική, βρήκαν διέξοδο στη δεύτερη λύση, το εμπόριο, για να καλύπτουν τις ανάγκες τους, ενώ περιορίστηκε η δημιουργία νέων αποικιών, καθώς και οι εσωτερικές διαμάχες που ταλάνιζαν τις πόλεις την προηγούμενη περίοδο, έφταναν στο τέλος τους. Κάθε πόλη-κράτος είχε το δικό της νόμισμα με τα δικά της σύμβολα, γεγονός που δείχνει την διάθεση για ανεξαρτησία. Κάθε πόλη ανέπτυξε τον δικό της χαρακτήρα σε πολιτικό, πολιτειακό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της πόλης μένουν τα ίδια και αργότερα, καθ'όλη τη διάρκεια ζωής της πόλης-κράτους μέχρι και το τέλος της κλασικής περιόδου που σημαίνει και το τέλος των πόλεων-κρατών. Η δημιουργία συμμαχιών όπως της Πελοποννησιακής δείχνουν τη διάθεση για συνεργασία. Η ανάγκη για συνεργασία έγινε έντονη όταν οι ελληνικές πόλεις απειλήθηκαν από τους Πέρσες, όταν και δημιουργήθηκε η αθηναϊκή.

3.2 Η γέννηση της Δημοκρατίας και η πολιτική της Θαλασσοκρατίας

Η ανάπτυξη της δημοκρατίας τον 5^ο αιώνα στην Αθήνα δεν είναι ούτε αποτέλεσμα της δράσης μίας πολιτικής παράταξης ούτε λίγων δεκαετιών, αλλά αναπτύχθηκε οργανικά από θεσμούς της προηγούμενης περιόδου²³. Οι προσωπικότητες της αρχαϊκής περιόδου που ανέλαβαν να θέσουν τέρμα στις αναταραχές στην πόλη διέβλεψαν το σημαντικό ρόλο που θα έπαιζε η θάλασσα στην ανάπτυξη της πόλης και ώθησαν την οικονομία προς την κατεύθυνση αυτή. Άλλωστε, η μικρή έκταση της πόλης-κράτους και ο μικρός πληθυσμός διευκόλυνε την επιβολή άμεσης δημοκρατίας.

²²Flacelière (2007) 147-8

²³ Για περισσότερες πληροφορίες για την εξέλιξη του πολιτεύματος: Hignett (1952) 124 κ.ε.

3.2.1 Από τον Σόλωνα στον Εφιάλτη: Η πορεία προς τον εκδημοκρατισμό και την κυριαρχία στη θάλασσα.

Ο νομοθέτης Σόλων ήταν αριστοκρατικής καταγωγής και άνθρωπος που έχαιρε ευρείας αποδοχής από τους κατοίκους της Αθήνας. Έγινε άρχων το 594/593²⁴ και επέβαλε μια σειρά από πρωτοποριακές ρυθμίσεις. Είναι γνωστό ότι και κατά την αρχαϊκή περίοδο η ανάπτυξη του εμπορίου είχε προκαλέσει την ανάπτυξη μίας μεσαίας τάξης τα αιτήματα της οποίας για συμμετοχή στη διακυβέρνηση ικανοποίησε ο Σόλων εισάγει ένα τιμοκρατικό σύστημα παρακάμπτοντας την αριστοκρατική καταγωγή, χωρίς να ικανοποιήσει τα αιτήματα του λαού, όπως για παράδειγμα τον αναδασμό της γης. Αποκλείοντας, παράλληλα, την τέταρτη οικονομική ομάδα τους θήτες από την ανάληψη πόστων και περιορίζοντάς τους στη συνέλευση και τα δικαστήρια. Επανέφερε την ελευθερία για όσους Αθηναίους είχαν υποδουλωθεί λόγω των χρεών και προσπάθησε να επαναπατρίσει κάποιους²⁵. Η πολιτική του Σόλωνα άφησε δυσαρεστημένες όλες τις ομάδες²⁶ και τους πλουσίους και τον δήμο με αποτέλεσμα να προκύψουν νέες ταραχές. Πιστώνεται και με την ίδρυση του λαϊκού δικαστηρίου της Ηλιαίας²⁷ με τη συμμετοχή Αθηναίων από όλες τις τάξεις. Ο Σόλων θεμελίωσε την «πατρώο πολιτεία» και δημιούργησε ένα πολίτευμα με ολιγαρχικά και δημοκρατικά στοιχεία.²⁸

Λίγες δεκαετίες αργότερα, τα ηνία της διακυβέρνησης της πόλης ανέλαβε ο τύραννος Πεισίστρατος αντιλαμβανόμενος τις προκλήσεις της εποχής έδωσε ώθηση στην κυριαρχία των Αθηναίων στο Αιγαίο και ανακατέλαβε το Σίγιο, σημείο-κλειδί για το πέρασμα στον Ελλήσποντο ενώ και η πολιτική του ήταν ευνοϊκή προς τον δήμο²⁹. Παράλληλα, ξεκίνησε και πρόγραμμα εξωραϊσμού της πόλης με δημόσια οικοδομήματα όπως ο ναός του Ολυμπίου Διός. Η «αυλή» των του Πεισιστράτου φιλοξένησε και ξένους καλλιτέχνες,³⁰ ενώ προωθήθηκε η λατρεία δύο θεών, της Αθηνάς και του Διονύσου, και μάλιστα αυτοί θα λάβουν υπό τη σκέπη τους τις περισσότερες γιορτές της Αθήνας³¹. Ευνόησε τον αποικισμό της Χερσονήσου της

²⁴Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 217

²⁵Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 217

²⁶Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 218

²⁷Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 253

²⁸Γιούνη (2006) 387

²⁹Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 224

³⁰Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 225

³¹Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 225

Θράκης και ακολούθησε διαλλακτική πολιτική,³² θέτωντας τις βάσεις για την δημιουργία των καλλιτεχνημάτων της Αθήνας.

Στο τέλος της αρχαϊκής εποχής και πριν από τους Μηδικούς τα ηνία της πόλης ναλαμβάνει ο Κλεισθένης. Ο Κλεισθένης δίνει πολιτικά δικαιώματα σε ξένους τεχνίτες, τους νεωπολίτες³³ και προβαίνει σε νέα διάριση της Αττικής σε φυλές με σκοπό να διασπαστούν οι τοπικές κλίκες και να μειωθεί η δύναμη της αριστοκρατίας³⁴. Εισηγάγε με το έργο του την ισηγορία και την ισονομία. Εισηγάγε την Βουλή των 500 που έμεινε ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς της αθηναϊκής δημοκρατίας. Η θεητεία των βουλευτών ήταν ετήσια και 50 από κάθε φυλή, η οποία υποθέτουμε ότι ασκούσε επίβλεψη στα δικαστήρια και μπορούσε να συγκαλέσει τον δήμο³⁵. Φαίνεται να εισηγάγε και τον εξοστρακισμό. Τα χρόνια εκείνα τοποθετείται και ο πρωιμότερος λίθος με αναγραφή ψηφίσματος που ξεκινά με την φράση «*εδοξε τω δήμω*».

Το 483/482 ο Θεμιστοκλής έπεισε τον δήμο να μη μοιραστούν τα εκατό τάλαντα των εσόδων από κοιτάσματα στη Μαρώνεια και με τα χρήματα αυτά να φτιάξουν στόλο. Η κίνηση αυτή έπαιξε σημαντικότερο ρόλο, καθώς με τα καράβια αυτά κατάφεραν να νικήσουν τους Πέρσες στη Σαλαμίνα, να εδραιώσουν την προστασία στις συμμάχους και να ενισχύσουν το εμπόριο τους. Ήταν η πρώτη πράξη της θαλασσοκρατορίας. Η πίστη των Αθηναίων στο σχέδιο της θαλασσοκρατορίας ενισχύθηκε και από την ερμηνεία του χρησμού των ξύλινων τειχών. Η ακρόπολη και το άστυ έγινε βορά των Περσών, πράγμα που άφησε το περιθώριο για το μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα των επόμενων δεκαετιών. Και πιστεύω ότι το όραμα να φτιάξουν την νέα Αθήνα από τα αποκαΐδια σφυρηλάτησε το πνεύμα των Αθηναίων.

Η μεγαλύτερη, όμως, ώθηση στους δημοκρατικούς θεσμούς δόθηκε μετά τους Περσικούς Πολέμους³⁶, το λεγόμενο διάστημα της Πεντηκονταετίας, όπου η Αθήνα αναδεικνύεται νικήτρια –δίνοντας της την ευκαιρία να εμφανιστεί ως προστάτιδα της Ελλάδας—με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η θέση των Αθηναίων. Δύο είναι οι πολιτικοί που υπήρξαν καθοριστικοί: Ο Εφιάλτης και ακόμα περισσότερο ο Περικλής. Επί άρχοντος Κόνωνα (462/461) ο Εφιάλτης προώθησε μία πολύ σημαντική

³²Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 225

³³Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 228

³⁴Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 230

³⁵Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 230

³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες: Konstantinopoulos (2013) 63-68

μεταρρύθμιση, που απογύμωνε τον Άρειο Πάγο από την ιδιότητα του «φύλακα της πολιτείας»³⁷. Οι πολιτικές αυτές αρμοδιότητες που αφαιρέθηκαν κατανεμήθηκαν στην βουλή των 500 –που είχε ιδρυθεί από τον Κλεισθένη-, στη συνέλευση του λαού και τα δικαστήρια της Ηλιαίας³⁸. Ο Άρειος Πάγος ήταν μάλλον το αρχαίο αριστοκρατικό συμβούλιο, οι απαρχές του οποίου χάνονται στα βάθη της ιστορίας και δεν είχε νομιμοποίηση από τον λαό. Οι μεταρρυθμίσεις στον Άρειο Πάγο καταδεικνύουν την αποστασιοποίηση των νέων πολιτικών δυνάμεων από τους αρχαϊκούς θεσμούς.

Η συνεχώς αυξανόμενη συμμετοχή του δήμου σε νευραλγικά στρατιωτικά πόστα προκάλεσε και την απαίτηση για ενεργό συμμετοχή στην πολιτική ζωή. Η εκκλησία του δήμου συνέρχεται τακτικά, αποτελεί δηλαδή τακτικό μέλος στη διακυβέρνηση της πόλης (40 Εκκλησίες τον χρόνο). Σταδιακά και μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, ο Δήμος έγινε το ανώτατο όργανο εξουσίας με αρμοδιότητες που κάλυπταν όλο το φάσμα της ζωής-θρησκευτικά, πολιτικά³⁹.

Το πολύπλοκο αυτό σύστημα ονομάστηκε δημοκρατία. Το πολίτευμα τους Αθίνας, το οποίο ονομάζουμε δημοκρατικό ήταν το πρώτο και τίποτα παρόμοιο δεν είχε γίνει στο παρελθόν. Η δημοκρατία που αναπτύχθηκε στην Αθήνα σε αυτή την πρώιμη μορφή της ήταν ένα πολύπλοκο πολιτικό όπου οι αρμοδιότητες ασκούνται από πολλούς και οι εξουσίες επικαλύπτονται.

3.2.2 Η Περικλειϊκή Δημοκρατία.

Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα το δημοκρατικό πολίτευμα, όπως και η κυριαρχία στη θάλασσα, έχει εδραιωθεί και εκπροσωπείται με έναν από τους μεγαλύτερους πολιτικούς του αρχαίου κόσμου, τον Περικλή. Η συνεισφορά του ήταν τόσο μεγάλη και ευρεία δίκαια έχει χαρακτηριστεί ο Χρυσός Αιώνας του Περικλή.

Καταγόταν από την αριστοκρατική οικογένεια των Αλκμαιωνιδών, αλλά από νεαρή ηλικία εντάχθηκε στις *επάλξεις* των δημοκρατικών. Αναμφίβολα ένας χαρισματικός ηγέτης και εκλεγόταν στο αξίωμα του στρατηγού από το 443 έως το 429, όταν πέθανε από την επιδημία του λοιμού στην Αθήνα. Δίκαια ο Θουκυδίδης τον ονομάζει πρώτο πολίτη (2.65.9) και αφιερώνει μεγάλο μέρος των βιβλίων του στην καταγραφή του έργου του μεγάλου πολιτικού. Ο θάνατος του θα επιτρέψει σε

³⁷Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 249

³⁸Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 250

³⁹Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 251

αμφιλεγόμενες ομάδες να πάρουν την εξουσία με ολέθρια αποτελέσματα τις δεκαετίες που ακολούθησαν.

Στο εσωτερικό, ο Περικλής εφάρμοσε μια πολιτική με ευρύ ορίζοντα δραστηριοτήτων και μακροπρόθεσμη πνοή. Διαμίρφωσε το οικοδομικό πρόγραμμα και επί της στρατηγίας του η Αθήνα απολάμβανε εσωτερική ειρήνη, αίγλη και δόξα. Η αρχαία δημοκρατία έφτασε στην τέλεια μορφή της με τη συνέλευση του δήμου να είναι το κυρίαρχο πολιτειακό όργανο. Ο Περικλής καθιέρωσε την μισθοφορία των αξιωμάτων⁴⁰, ώστε η ένδεια να μην είναι πλέον πρόσκομμα στην εκπλήρωση των πολιτικών καθηκόντων και οι πολίτες να μπορούν να συμμετέχουν κανονικά στα λαϊκά δικαστήρια. Το δημοκρατικό πολίτευμα ευνοεί την αντιπαράθεση στον πολιτικό στίβο και η πλατιά μάζα των Αθηναίων πολιτών ατενίζει με αισιοδοξία το μέλλον της πόλης.

Στο εξωτερικό, επεχείρησε εκστρατείες στον μεσογειακό χώρο, ανέπτυξε τον εφοδιασμό από τον Εύξεινο Πόντο και συνέσφιξε τις σχέσεις με τη Δύση⁴¹ ιδρύοντας την αποικία των Θουρίων. Το πολυπολιτισμικό πνεύμα φαίνεται από τη συμμετοχή κι ατόμων από άλλες ελληνικές περιοχές, όπως ο Ηρόδοτος. Τις παραμονές του Πελοποννησιακού Πολέμου διαμόρφωσε το πολεμικό σχέδιο προτάσσοντας το συμφέρον της αθηναϊκής συμμαχίας και διαφυλάσσοντας το εμπόριο και τη θαλασσοκρατία.

3.3Η πολιτιστική παραγωγή του 5^{ου} αιώνα.

Το 479 π.Χ., όταν οι Πέρσες εγκατέλειψαν οριστικά τα σχέδια για κατάληψη της Ελλάδας, ήταν κατεστραμένο το μεγαλύτερο μέρος των ιερών και της πόλης της Αθήνας και ιερών που είχαν βρει στο πέρασμά τους οι εισβολείς. Η ανάληψη της πρωτοβουλίας για πανελλήνιο συνέδριο των ελληνικών πόλεων με θέμα την ανοικοδόμηση,⁴² δείχνει ότι η Αθήνα επιθυμούσε και την ανάληψη ενός ηγετικού ρόλου μέσα στον ελληνικό κόσμο. Σαν τον φοίνικα που γεννιέται από τι στάχτες, τα αθηναϊκά ιερά ανοικοδομούνται λαμπρότερα και μεγαλοπρεπέστερα από ποτέ.

Το νέο οικοδομικό πρόγραμμα αναπτύσσεται και φτάνει στο απόγειο ακόμα και μετά τα πρώτα χρόνια του πολέμου. Η πόλη στολίζεται με ιερά και δημόσιες εγκαταστάσεις και οι θρησκευτικές γιορτές είναι πόλος έλξης για τους Αθηναίους και

⁴⁰Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 255

⁴¹Wilcken (1976) 208

⁴²Wilcken (1976) 210

περηφάνιας για τους γηγενείς. Το επίγειο της Αθήνας, ο Πειραιάς, είχε σχεδιαστεί σε σχέδια του Ιπποδάμου του Μιλήσιου, ο οποίος όπως και άλλοι επιφανείς καλλιτέχνες και επιστήμονες της αρχαιότητας βρήκαν πρόσφορο έδαφος για την άσκηση της τέχνης τους στην Αθήνα. Αναμεσά τους κεραμείς και τεχνίτες που πειραματίζονται με νέες τεχνικές του μελανόμορφου ρυθμού.

Άμεσο αποτέλεσμα της πορείας προς την δημοκρατία, αλλά κυρίως της δημοκρατίας του Περικλή, ήταν η ανάπτυξη του γραπτού πολιτισμού. Η λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου κυριαρχείται από νέα είδη κυρίως πεζού λόγου, πρώτο δείγμα της οποίας είναι το υπό μελέτη -στην εργασία αυτή- κείμενο. Η θέσπιση γιορτών και δραματικών διαγωνισμών δίνει πνοή στη ποίηση και ιδιαίτερα στα δραματικά έργα.

3.4 Η μετακύλιση της Δηλιακής Συμμαχίας σε Αθηναϊκή Ηγεμονία

Ο όρος αυτοκρατορία, αν και έχει χρησιμοποιηθεί από έγκριτους συγγραφείς⁴³ παραπέμπει σε πολιτειακά καθεστώτα ξένα προς τον ελληνικό κόσμο. Ίσως λόγω της γεωγραφίας, αλλά στον ελληνικό χώρο δεν σχηματίστηκε ποτέ αυτοκρατορία όπως οι γνωστές αυτοκρατορίες του αρχαίου κόσμου· η ακκαδική αυτοκρατορία και η ρωμαϊκή. Το ίδιο ισχύει και για την φράση "αθηναϊκός μπεριαλισμός", την οποία θα προσπαθήσουμε να την αποφύγουμε, καθώς αυτό θα σήμαινε την αποδοχή ότι οι Αθηναίοι είχαν a priori στόχο την υποδούλωση των συμμάχων τους. Θεωρώ ότι, αν και ίσως είχαν κατά νου να προωθήσουν υπέρμετρα τα συμφέροντα της Αθήνας, δεν σχεδίασαν ένα σχέδιο για να στερήσουν την ελευθερία από Έλληνες ή να ανατρέψουν το καθεστώς της πόλης-κράτους. Ας μην ξεχνάμε ότι η συμμαχία ιδρύθηκε με σκοπό να προασπίσει την ελευθερία των συμμαχικών πόλεων και ο ισχυρός στόλος της Αθήνας εγγυόταν ασφαλή πλοήγηση στις ελληνικές θάλασσες⁴⁴.

Αδιαμφισβήτητα, οι ταγοί της Αθήνας καθ'όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα διέβλεπαν μία εκπληκτική ευκαιρία για επικυριαρχία στο Αιγαίο. Μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τα αγαθά και πατριωτικά κίνητρα των Αθηναίων; Ίσως. Σε κάθε περίπτωση θεωρώ καταλληλότερη τις φράσεις "Δηλιακή Συμμαχία" και "Αθηναϊκή Ηγεμονία" για να περιγράψουν τις δύο φάσεις της σχέσης αυτής με χρονικό ορόσημο

⁴³ Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007)

⁴⁴ Wilcken (1976) 207

το έτος 454 π.Χ., όταν το ταμείο μεταφέρθηκε από τη Δήλο στην Αθήνα και η Αθήνα και τυπικά άρχισε να ασκεί την ηγεμονία της στους συμμάχους.

Η συμμαχία ιδρύθηκε το 477 και οργανώθηκε από τον Αριστείδη και οι ελληνοταμείες και σκοπός της συμμαχίας σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (1.96.1) ήταν η προστασία των Ιώνων από τους γείτονές τους, τους Πέρσες. Τη δημιουργία της συμμαχίας υποστήριζαν όλοι οι Αθηναίοι και μάλιστα πολιτικοί αντίπαλοι, όπως ο Αριστείδης και ο Θεμιστοκλής συνέπραξαν για τον σκοπό αυτό.⁴⁵

Αρχικά, το ταμείο της συμμαχίας βρισκόταν στη Δήλο και βασικοί άξονες της συμμαχίας ήταν η ελευθερία και η αυτονομία των συμμάχων. Η προνομαϊκή θέση των Αθηναίων έναντι των συμμάχων ήταν πρόδηλη εξ αρχής, αφού ο Αριστείδης την οργάνωσε και το εγχείρημα ήταν πρωτοβουλία των Αθηναίων. Το ταμείο της συμμαχίας και τις εισφορές σε χρήματα διαχειρίζονταν 10 ελληνοταμείες από την Αττική⁴⁶. Οι εισφορές ήταν είτε σε χρήματα είτε σε πλοία (1.96.1) και γνωρίζουμε ότη Χίος, η Λέσβος και η Σάμος συνεισέφεραν με καράβια⁴⁷, γεγονός που σταδιακά αποδυνάμωσε τη ναυτική τους δύναμη.

Η κοινή φυλετική καταγωγή και ο κοινός σκοπός έκανε εφικτή τη δημιουργία μίας εδαφικά εκτεταμένης και εμπορικά ισχυρής συμμαχίας. Η συμμαχία στην ακμή της ήταν μία ένωση σχεδόν 200 πόλεων –κρατών⁴⁸. Οι Έλληνες δεν απέβαλαν ποτέ την έννοια της πόλεως-κράτους⁴⁹, αλλά η Αθήνα δεν έδωσε ούτε ισοπολιτεία και επιπλέον, περιόρισε το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη.

Όλα αυτά έκαναν τη συμμαχία ευάλωτη –πόσο μάλλον που δεν στηριζόταν στη συνέναιση των συμμάχων για πληθώρα ζητημάτων- με αποτέλεσμα να αρχίσουν οι αποστασίες από τους ισχυρότερους, βέβαια, συμμάχους που έβλεπαν οι Αθηναίοι να καρπώνονται τα αγαθά τους και τους καρπούς του εμπορίου και της γης τους. Αρκετές φορές η συνοχή της συμμαχίας απειλήθηκε από εσωτερικούς κλυδωνισμούς. Η Σάμος αποστάτησε το 440, αλλά παρέμεινε πιστή στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Πελοποννήσιους με αποτέλεσμα να τους δοθεί ο τίτλος του Αθηναίου Πολίτη⁵⁰. Η Θάσος αποστάτησε απειλώντας τη θέση των Αθηναίων στο βόρειο Αιγαίο, γρήγορα, όμως, απανήλθε στους κόλπους της συμμαχίας.

⁴⁵Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 244

⁴⁶Wilcken (1976) 198

⁴⁷Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 259

⁴⁸Wilcken (1976) 207

⁴⁹Wilcken (1976) 210

⁵⁰Wilcken (1976) 209

Οι αποστασίες δεν προκαλούν εντύπωση ούτε στον σύγχρονο ιστορικό, αλλά ούτε φαντάζομαι και στον αρχαίο Έλληνα, καθώς είναι η αντίδραση των τοπικών πληθυσμών στην επιβολή ελέγχων από τους Αθηναίους, αλλά και από τις συνέπειες της απώλειας μέρους της ανεξαρτησίας τους. Επίσης, η Αθήνα ήλεγχε και την εισαγωγή και διανομή στους συμμάχους των σιτηρών από τον Εύξεινο Πόντο, και οι σύμμαχοι ζούσαν με το φόβο της διακοπής της διανομής των σιτηρών και του λιμού ειδικά, τον καιρό του πολέμου όταν διορίστηκαν οι Ελλησποντοφύλακες επιφορτισμένοι με το έργο αυτό⁵¹. Έχει δημιουργήσει ένα δίκτυο με τους πόλεις με σχέσεις που εκτείνονται από απλή εμπορική συνεργασία μέχρι την οικονομική εκμετάλλευση και πολιτική ταπείνωση. Η ιδιότυπη αυτή σχέση εξ αρχής ήταν μια σχέση προστασίας, που σταδιακά έγινε σχέση ηγεμόνα-ηγεμονευόμενου.

Αν οι φτωχοί πολίτες τους Αθήνας ήταν κυριολεκτικά, ή και μεταφορικά, η κινητήριος δύναμη του στόλου, οι σύμμαχοι ήταν ο ζωτικός χώρος ανάπτυξης της θαλασσοκρατίας. Δεν νοείται θαλασσοκρατία χωρίς τη συμμαχία και μάλιστα χωρίς την ηγεμονία, και βέβαια με τα πλοία των συμμάχων υπό μία ευρύτερη έννοια, αφού αυτοί παρείχαν τις πρώτες ύλες, χρήματα, ίσως και τεχνογνωσία.

Για τους συμμάχους, η απώλεια της εύνοιας των Αθηναίων σήμαινε σχεδόν βέβαιο εμπορικό μαρασμό και εξανδραποδισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η απόφαση για την τιμωρία των κατοίκων της Μυτηλήνης αλλά και ο εξανδραποδισμός των κατοίκων της Μήλου ως μέσο επίδειξης ισχύος από τους Αθηναίους.

Είναι φυσικό ότι οι Πέρσες διεκδικούσαν ένα μερίδιο από το εμπόριο των Ιώνων και είναι γεγονός ότι το ιωνικό εμπόριο είχε φθίνει κατά τη διάρκεια των αναταραχών με την Περσία. Με την αποβολή των Περσών, το ιωνικό εμπόριο αναπτύχθηκε και απέφερε σημαντικά έσοδα τα οποία καρπώνονταν οι Αθηναίοι και τα δαπανούσαν στη συντήρηση του στόλου και σε έργα εξωραϊσμού της Αθήνας.⁵²

Η ανάπτυξη της αθηναϊκής ηγεμονίας, η εσωτερική δυναμική και εξέλιξή της και η διάρκεια ζωής της και το γεγονός ότι και τον 4^ο αιώνα επανιδρύεται, έστω και με διαφορές, προ-οικονομεί το τέλος των πόλεων-κρατών και την απαρχή της ανάπτυξης μεγάλων και συγκεντρωτικών κρατικών μορφωμάτων. Δεν είναι τυχαίο ότι τις δεκαετίες που έπονται το μοντέλο –οικονομικό και πολιτικό– της πόλης-κράτους θα υποχωρήσει προς όφελος των μεγάλων κρατών, όπως η Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τα μετέπειτα ελληνιστικά βασίλεια.

⁵¹Wilcken (1976) 207-208

⁵²Anderson (2002) 58

3.5 Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος είναι η κορύφωση της αντιπαλότητας μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης τον 5^ο αιώνα. Η φύση του πελοποννησιακού πολέμου είναι σύνθετη, καθώς δεν είναι μία απλή φυλετική και πολιτική σύγκρουση, αλλά πολύ περισσότερο μία σύγκρουση συμφερόντων και ανταγωνισμού των δύο ελληνικών συμμαχιών για τον έλεγχο του εμπορίου.

Οι συμμαχίες δεν ήταν άγνωστες στον ελληνικό χώρο και αρχικά είχαν εθνικό και θρησκευτικό χαρακτήρα.⁵³ Οι αμιφυκτιονίες, για παράδειγμα, είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως η Δελφική Αμιφυκτιονία που ιδρύθηκε τον 7^ο αιώνα και ακολούθησαν κι άλλες σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Την αρχαϊκή, επίσης, εποχή ιδρύθηκε η Σπαρτιατική Συμμαχία με αντι-τυραννικούς σκοπούς⁵⁴, που αργότερα ονομάστηκε Πελοποννησιακή, και τον 5^ο αιώνα περιελάμβανε το μεγαλύτερο κομμάτι της Πελοποννήσου.

Η Πελοποννησιακή και η Αθηναϊκή ήταν δύο συμμαχίες πολύ διαφορετικές με διαφορετικούς σκοπούς και διαδικασίες. Σε αντίθεση με την Αθηναϊκή, στην Πελοποννησιακή, οι ψήφοι ήταν ισότιμες παρά την προφανή υπεροχή της Σπάρτης, και το συμβούλιο φαίνεται να απασχολούσαν κυρίως θέματα ειρήνης και πολέμου παρά εμπόριο και οι υποθέσεις των επιμέρους πόλεων-κρατών.

Η αντιπαλότητα μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης ξεκίνησε αμέσως μετά τους Μηδικούς Πολέμους και όσο ακόμα οι δυο πόλεις παρέμεναν σύμμαχοι. Η Αθήνα άρχισε να απειλεί το πρωτοκαθεδρία της Σπάρτης η οποία θεωρούνταν μέχρι και τους Μηδικούς η πιο αξιόμαχη ελληνική δύναμη, αψηφώντας τις επιθυμίες της όπως στην περίπτωση ανέγερσης τειχους στην Αθήνα, το οποίο τελικά χτίστηκε με προτροπή του Θεμιστοκλή. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, οι Σπαρτιάτες ακολουθούσαν εσωστρεφή πολιτική, σε αντίθεση με τους Αθηναίους, οι οποίοι όπως αναφέραμε στα προηγούμενα κεφάλαια ακολουθούσε πολιτική ιδιαίτερα εξωστρεφή και ρηξικέλευθη.

Η ακτινοβολία, αλλά και οι αρπακτικές διαθέσεις των Αθηναίων, ανάγκασαν το αντίπαλο δέος να προκαλέσει έναν περισσότερο προληπτικό πόλεμο εναντίον των Αθηναίων και των συμμάχων τους (446), στο τέλος του οποίου συνάπτονται οι

⁵³Mosse (2000) 169

⁵⁴Mosse (2000) 171

Τριακοντούτεις Σπονδές. Η ειρήνη, όμως, δεν ήταν αρκετά δυνατή, ώστε να καταλαγιάσει τις παλιές διαμάχες και μία μεγαλύτερη σύγκρουση ξεκίνησε δεκαπέντε χρόνια αργότερα.

Περισσότερο θορυβημένη από τις κινήσεις των Αθηναίων εμφανίζεται η Κόρινθος, η οποία ανησυχεί για την ανατροπή της εμπορικής ισορροπίας στο Αιγαίο και τις αποφάσεις των Αθηναίων, όπως το Μεγαρικό ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο τα Μέγαρα έχαναν την άδεια να εμπορεύονται στις αγορές της Συμμαχίας, το οποίο θα προκαλούσε ασφυξία στην οικονομία των Μεγάρων. Η απαγόρευση αυτή φαίνεται να στάθηκε η αφορμή του πολέμου και άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου πάνω ναπό τις ελληνικές πόλεις.

Το πολεμικό σχέδιο του Περικλή στηριγμένο στη θαλασοορατορική πολιτική και η συνακόλουθη εγκατάλειψη της αττικής γης στα χέρια των Σπαρτιατών έδωσε την ευκαιρία στους ολιγαρχικούς, πολλοί εκ των οποίων ήταν μεγάλοι γαιοκτήμονες, να επιτεθούν στη δημοκρατική παράταξη. Παράδειγμα τέτοιας επίθεσης είναι και η *Αθηναίων Πολιτεία*. Οι επιθέσεις αυτές εντάθηκαν κατά την πρώτη φάση του Πελοποννησιακού, του Αρχιδάμειου πολέμου· κατά τη φάση αυτή, η αττική γη υφίσταντο ετήσιες δηώσεις με αποτέλεσμα να χάνεται μεγάλο μέρος της παραγωγής.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η Αθήνα συνέχισε να αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του πολέμου, ειδικά τα πρώτα χρόνια ήταν νικηφόρα για την Αθήνα και στο εσωτερικό της πόλης επικρατούσε κλίμα αισιοδοξίας. Η τελική ήττα της Αθήνας, όμως, δεν επέφερε το τελειωτικό χτύπημα, καθώς η πόλη θα γνώριζε νέα ακμή, όχι τόσο μεγαλειώδη, τον επόμενο αιώνα. Η σφοδρότητα της σύγκρουσης διέσπασε την ενότητα του ελληνικού κόσμου⁵⁵ επιτρέποντας στους Πέρσες να επεμβαίνουν στον πόλεμο και οδήγησε σε παρακμή την νικήτρια του πολέμου Σπάρτη, το δημοκρατικό πολίτευμα σε κρίση και το τέλος των πόλεων –κρατών, που καθίστανται πλέον έρμαιο των διαθέσεων των Περσών και του Φιλίππου.

⁵⁵Anderson (2002) 60

II. Η ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

4. Οι κάτοικοι της Αθήνας

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στην πληθυσμιακές ομάδες της Αθήνας. Στα μέσα του 5^{ου} αιώνα, η Αθήνα είναι μία μητρόπολη που σφίξει από ζωή. Στους δρόμους της κυκλοφορεί ένα μείγμα από Έλληνες και βαρβάρους, δούλους και ελεύθερους, αγρότες και εμπόρους, πλούσιους και φτωχούς, φιλόσοφους και πολιτικούς· κάποιοι ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Αθήνας, κάποιοι ήταν επισκέπτες. Όλοι, όμως, ήταν σκλάβοι της ομορφιάς και του μεγαλείου της πόλης.

Ο Συγγραφέας διακρίνει τους κατοίκους σε τρεις κατηγορίες: 1. τους Αθηναίους πολίτες, τους οποίους υποδιαιρεί σε πλούσιους και φτωχούς, 2. τους μετοίκους και 3. τους δούλους. Η νομική υπόσταση των ομάδων αυτών διαφέρει, όπως και τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται μέσα από διάφορους χαρακτηρισμούς που συναντάμε στο κείμενο.

4.1 Οι Αθηναίοι πολίτες

Αθηναίοι πολίτες ήταν οι ενήλικοι άνδρες, τέκνα Αθηναίων πολιτών με τη νόμιμη σύζυγο ή κάποια άλλη γυναίκα⁵⁶. Το 451/450 ο Περικλής προώθησε ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο μόνο όσοι ήταν τέκνα δύο Αθηναίων (*εξ αμφοίν αστων*) μπορούσαν να γίνουν πολίτες.⁵⁷ Η λέξη «αστός» χρησιμοποιούταν για τους κατοίκους τους άστεως της Αθήνας σε αντίθεση με τους κατοίκους της υπαίθρου, ενώ στο θηλυκό *-η αστή-* αναφέρεται στη γυναίκα, η οποία όμως δεν είναι πολίτης. Δεδομένου ότι το τρίπτυχο «*ἀρχειν-δικάζειν-εκκλησιάζειν*» συγκεντρώνει τις εξουσίες του δήμου ως οργάνου της πόλης⁵⁸, αναμενόταν οι πολίτες να συμμετέχουν στην πολιτική σκηνή της πόλης μέσω κάποιας αρχής, δικαστηρίου ή της εκκλησίας του δήμου. Η συμμετοχή στα κοινά ήταν δικαίωμα που αποκτούσαν με την ενηλικίωσή τους και η μόνη περίπτωση του να μην συμπίπτουν οι δύο ιδιότητες στο ίδιο πρόσωπο ήταν όταν ένας πολίτης καθιστόταν άτιμος, δηλαδή είχε χάσει τα πολιτικά του δικαιώματα.

Βάσει της έγγειας ιδιοκτησίας τους, οι Αθηναίοι πολίτες διακρίνονται σε μεγάλους γαιοκτήμονες (πλούσιους), μικρογαιοκτήμονες και άκληρους (φτωχούς).

⁵⁶Biscardi (2005) 139

⁵⁷Ίσως το ψήφισμα αυτό να στρεφόταν εναντίον του Κίμωνα, που τον καιρό εκείνο θα γύριζε ύστερα από δεκαετή εξορία, και ήταν γιος Αθηναίου και ξένης.

⁵⁸Biscardi (2005) 145

Καθώς το εμπόριο κέρδιζε έδαφος, οι τεχνίτες και οι έμποροι είχαν ανάλογα εισοδήματα, ίσως και μεγαλύτερα. Και κατά την κλασική περίοδο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, που παραδοσιακά έπαιρναν ενεργό ρόλο στα κοινά, συνέχιζαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην πόλη αναλαμβάνοντας σημαντικά αξιώματα και λειτουργίες. Ο Συγγραφέας χρησιμοποιεί τη διάκριση αυτή και αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του χτίζοντας ένα κοινωνικό δίπολο, δηλαδή από την μία μεριά οι άριστοι, από την άλλη ο δήμος. Είναι χρήσιμο να δηλώσουμε στο σημείο αυτό ότι η λέξη δήμος όπως και οι ομόρριζές της –δημότες και δημοτικοί- χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τους φτωχότερους των πολιτών και όχι το σύνολο των πολιτών.

Ένα εξαιρετικό στοιχείο για τη διάκριση των Αθηναίων πολιτών σε κατηγορίες βρίσκουμε στην τραγωδία του Ευριπίδη *Ικέτιδες*, όπου ο Θησέας κάνει μία κοινωνική ανάλυση στην οποία διακρίνει τους Αθηναίους όχι σε δυό αλλά σε τρεις κατηγορίες:

*τρεις γάρ πολιτῶν μερίδες: οἷ μὲν ὄλβιοι
ἀνωφελεῖς τε πλειόνων τ' ἐρῶσ' ἀεὶ:
οἷ δ' οὐκ ἔχοντες καὶ σπανίζοντες βίου
δεινοί, νέμοντες τῷ φθόνῳ πλέον μέρος,
ἐς τοὺς ἔχοντας κέντρ' ἀφιᾶσιν κακά,
γλώσσαις πονηρῶν προστατῶν φηλούμενοι:
τριῶν δὲ μοιρῶν ἢ 'ν μέσῳ σώζει πόλεις,
κόσμον φυλάσσοις ὄντιν' ἂν τάξῃ πόλις.
κᾶπειτ' ἐγὼ σοι σύμμαχος γενήσομαι;*

(*Ικετ.* 238-46)

Το πιο ενδιαφέρον όμως της κοινωνικής αυτής ανάλυσης του Ευριπίδη αποτελεί το γεγονός ότι εισάγει επαινεί τη μεσαία τάξη, δηλαδή τη τάξη των εμπόρων, των βιοτεχνών και των ναυτικών αποκαλώντας τους μάλιστα σωτήρες της πόλης.

Ο Συγγραφέας επιτίθεται στο δήμο τον οποίο κατηγορεί για την απουσία ευνομίας στην πόλη, την καταδυνάστευση των μελών της Συμμαχίας, εξυπηρέτηση

ίδιων συμφερόντων μέσα από τους θεσμούς της δημοκρατίας. Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά των θέσεων του Συγγραφέα για τον δήμο.

αὐτόθι καὶ οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχειν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 1.2)

Η φράση «πλεον εχειν» αναφέρεται μάλλον σε μεγαλύτερη πολιτική δύναμη ή σε περισσότερα υλικά αγαθά. Και στις δύο, όμως, περιπτώσεις πρόκειται για υπερβολή, καθώς σχετικά με την πρώτη υπόθεση γνωρίζουμε ότι οι πλούσιοι κατείχαν αξιώματα υψηλής ευθύνης και με τη δεύτερη ο δήμος είναι η συνέλευση των φτωχών πολιτών και δεν ήταν δυνατόν τα μέλη του πολυπληθούς δήμου να πλούτιζαν τόσο, ώστε να ξεπεράσουν σε πλούτο τους εύπορους.

ἢ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχρὰ καὶ ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἡ ἀμαθία ἢ δι' ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις τῶν ἀνθρώπων.

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 1.5)

Στο παραπάνω αποσπασμα ο Συγγραφέας δαιτίνεται ότι οι φαύλες πράξεις των Αθηναίων οφείλονται στην πενία και και την αμάθεια.

νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἄνθρωπος πονηρός, ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ.

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 1.6)

Στο παραπάνω χωρίο ο Συγγραφέας διατίνεται ότι μιλούν και επηρεάζουν τον δήμο άνθρωποι που ενεργούν προς ίδιον όφελος και όχι για το καλό της πόλης. Είναι πιθανό να εννοεί τους πολιτικούς που πήραν τα ηνία της πόλης μετά τον Περικλή, όπως ήταν ο Κλέωνας.

Αναφέρει επίσης την επιθυμητή πολιτική κατάσταση στην οποία επιθυμεί να περιέλθει ο Δήμος. Η πόλη θα διοικείται καλύτερα ανό *δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι* (1.9). Η λέξη *δούλος* και *δουλεία* στο παραπάω χωρίο έχουν μεταφορική σημασία και σημαίνουν την απώλεια των πολιτικών δικαιωμάτων και όχι την απώλεια της ατομικής ελευθερίας⁵⁹. Οι Αθηναίοι, άλλωστε, δεν μπορούσαν να πέσουν στο καθεστώς του δούλου από χρέη ύστερα από τη νομοθεσία του Σόλωνα. Με την ίδια

⁵⁹Marr and Rhodes (2008) 71

έννοια χρησιμοποιείται και για να περιγράψει την κατάσταση των συμμάχων: *διὰ τοῦτο οὖν οἱ σύμμαχοι δοῦλοι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καθεστᾶσι μᾶλλον* (1.18).

Η φιλαργυρία των Αθηναίων εκδηλώνεται και στο επομενο χωρίο. Το απόσπασμα πιθανόν να αναφέρεται σε συγκεκριμένο γεγονός. Ὑστερα από την αποτυχημένη στάση των Μυτιληναίων το 427, οι Αθηναίοι δήμευσαν τη γη και τη μοίρασαν σε 2,700 κληρούχους. Δόθηκε, όμως, στο δικαίωμα στους Μυτιληναούς να μείνουν στη γη τους και να την καλλιεργούν με αντίτιμο 2 μων το χρόνο.⁶⁰

τοῖς δὲ δημοτικοῖς δοκεῖ μείζον ἀγαθὸν εἶναι τὰ τῶν συμμάχων χρήματα ἕνα ἕκαστον Ἀθηναίων ἔχειν, ἐκείνους δὲ ὅσον ζῆν, καὶ ἐργάζεσθαι ἀδυνάτους ὄντας ἐπιβουλεύειν.

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 1.8)

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η έκταση του ψόγου για τους δημότες υπερτερεί σε έκταση του επαίνου για την αριστοκρατία.

Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να υποστηρίξει ότι δεν είναι ο λαός που αφήνεται εν γνώσει του να εξαπατηθεί, όπως αφήνεται να εννοηθεί στο κείμενο, αλλά η νέα γενιά πολιτικών λόγω της μόρφωσης που τούς παρείχε το περιβάλλον τους, είχαν περισσότερες ευκαιρίες να αναδειχθούν στην πολιτική σκηνή και να εξαπατήσουν το δήμο με τα σοφιστικά επιχειρήματά τους.

Ο Περικλής πλέκει το εγκώμιο των Αθηναίων στον Επιτάφιο, όπου οι Αθηναίοι παρουσιάζονται ως πολίτες που ενδιαφέρονται και συμμετέχουν στα πολιτικά πράγματα της πατρίδας τους

ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γινῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνομεν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἠγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν. διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε

⁶⁰Marr and Rhodes (2008) 88-89

δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων.

(Θουκ. 2.40.2-3)

Φυσικά, η μισθωτή εργασία δεν απαγορευόταν αλλά προτιμούσαν να μην την «υπηρετούν»⁶¹. Ακόμη και δεκαετίες αργότερα την εποχή που έγραφε ο Πλάτωνας η χειρωνακτική εργασία θεωρούνταν κατώτερη, ακόμα περισσότερο στην Σπάρτη.⁶²

ἐπεὶ δὲ τυγχάνομεν σκοποῦντες περὶ τῆς ἀρίστης πολιτείας, αὕτη δ' ἐστὶ καθ' ἣν ἡ πόλις ἂν εἴη μάλιστ' εὐδαιμόνων, τὴν δ' εὐδαιμονίαν ὅτι χωρὶς ἀρετῆς ἀδύνατον ὑπάρχειν εἴρηται πρότερον, φανερόν ἐκ τούτων ὡς ἐν τῇ κάλλιστα πολιτευομένῃ πόλει καὶ τῇ κεκτημένῃ δικαίους ἄνδρας ἀπλῶς, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, οὔτε βάνουσον βίον οὔτ' ἀγοραῖον δεῖ ζῆν τοὺς πολίτας (ἀγεννῆς γὰρ ὁ τοιοῦτος βίος καὶ πρὸς ἀρετὴν ὑπεναντίος), οὐδὲ δὴ γεωργοὺς εἶναι τοὺς μέλλοντας ἔσεσθαι (δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς).

(Αριστοτέλης, «Πολιτικά», 7, 1328 b, 35 -1329 a, 1)

Μεγάλο μέρος των Αθηναίων δεν είχαν αρκετή καλλιεργήσιμη γη, ώστε να ζήσουν. Οι φτωχοί Αθηναίοι, που δεν μπορούσαν να καταταγούν στο πεζικό, να γίνουν δηλαδή οπλίτες, επειδή δεν μπορούσαν να συντηρήσουν οπλισμό, στελέχωναν το ναυτικό. Παράλληλα, η μισθωτή εργασία κερδίζει έδαφος με τους ελεύθερους πολίτες της Αθήνας να απασχολούνται επ' αμοιβή στα καράβια και στον τομέα της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Δεν είναι τυχαίο ότι τώρα για πρώτη φορά αναγράφονται στα αγγεία τα ονόματα των ζωγράφων και ότι ξέρουμε τα ονόματά τους⁶³. Είναι φανερό ότι η εργασία σποτελεί για κάποιους σημάδι κοινωνικής καταξίωσης.

Τέλος, στο κείμενο γίνονται αναφορές για την αμφίεση και εξωτερική εμφάνιση των Αθηναίων πολιτών. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι δεν θα ήταν δυνατό να ξεχωρίσουμε έναν Αθηναίο από έναν μέτοικο, ή δούλο από την ενδυμασία: *ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσὶν* (1.10). Παρακάτω, μάς λέει ότι κάποιοι πολίτες ήταν ντυμένοι σαν δούλοι, λίγες παράγραφοι πιο κάτω (2.7) όμως μας δίνει μία πολύ διαφορετική

⁶¹Flacelière (2007) 150

⁶²Flacelière (2007) 73-74

⁶³Flacelière (2007) 149

εικόνα· όλα τα αγαθά του κόσμου μπορούσαν να φτάσουν με τα πλοία των Αθηναίων στην πόλη και ήταν στη διάθεση των Αθηναίων και όσων μπορούσαν να τα αποκτήσουν. Δυστυχώς, ο Συγγραφέας έθιξε το θέμα της αμφίεσης μόνο επιφανειακά με αποτέλεσμα να μη δίνει μία ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης που θέλει να περιγράψει.

4.2 Οι Μέτοικοι

Οι μέτοικοι αποτελούσαν ένα σημαντικό κομμάτι του αττικού πληθυσμού. Ο πληθυσμός τους ανερχόταν πιθανόν σε 20.000 άτομα⁶⁴ και έπαιξαν νευραλγικό ρόλο στην ανάπτυξη του εμπορίου και της αττικής βιοτεχνίας. Ετυμολογικά, η λέξη προέρχεται μετα + οικος, δηλαδή αυτός που κατοικεί μαζί. Οι περισσότεροι μέτοικοι ήταν Ελληνικής καταγωγής- από αποικίες ή άλλες ελληνικές πόλεις- αλλά συναντάμε και αλλόφυλους όπως Φοίνικες, Αιγύπτιους και Φρύγες⁶⁵. Οι μέτοικοι μπορούσαν να παίρνουν μέρος σε εκδηλώσεις τις πόλεις και στον επιτάφιο του Περικλή ονομάζονται *ξένοι* σε αντιδιαστολή με τους αστους που είναι οι Αθηναίοι, γυναίκες και άνδρες (*πάντα ὄμιλον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων ζύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν* (Θουκ. 2.36.4).

Η Αθήνα ήταν ανοιχτή στους ξένους και οι ξένοι, αν και δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, δεν υφίσταντο το μέτρο της ξενηλασίας, την αναγκαστική, δηλαδή, αναχώρηση από τα εδάφη της πόλης. Ο Περικλής στον Επιτάφιο υπερηφανεύεται ότι η Αθήνα είναι ανοιχτή στους ξένους. *τήν τε γὰρ πόλιν κοινήν παρέχομεν, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπείργομέν τινα* (Θουκ, 2,9).

Πράγματι, ο καθένας μπορούσε να μείνει και να δραστηριοποιηθεί επαγγελματικά στην Αθήνα εκπληρώνοντας δύο βασικές υποχρώσεις, την υποχρέωση να αναλαμβάνουν λειτουργίες – όχι όμως την τριηραρχία, τον εξοπλισμό πολεμικού πλοίου- και να πληρώνουν το *μετοικίον*, ειδικό φόρο για όσους δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες. Επίσης υπήρχε και η περίπτωση της ισοτέλειας που τους κατέτασσε στο ίδιο φορολογικό καθεστώς με τους Αθηναίους πολίτες, και της ισηγορίας, το δικαίωμα να συμμετέχουν ως διάδικοι *επι ισοις ὀροις* με τους Αθηναίους πολίτες στα αθηναϊκά δικαστήρια. Επίσης, συμμετείχαν στο πεζικό ως οπλίτες και στο ναυτικό ως κωπηλάτες. Οι μέτοικοι είχαν θρησκευτική ελευθερία και μάλιστα κάποιες από τις θεότητες τους λατρεύονταν και από τους ίδιους τους Αθηναίους, όπως η Βένδις και η Μήτηρ από την Θράκη και την Φρυγία αντίστοιχα.

Άλλα προόμια που μπορούσαν να αποκτήσουν οι μέτοικοι στην Αθήνα ήταν το δικαίωμα να εμπορεύονται στην αγορά, να κάνουν χρήση των τόπων βοσκής της Αττικής για τα ζώα τους πληρώνοντας τον *ξενικό* φόρο και να παντρεύονται αστή.⁶⁶ Η ασυλία ήταν προνόμιο που δινόταν σε ξένους για εξαιρετικές υπηρεσίες προς την

⁶⁴Flacelière (2007) 60

⁶⁵Flacelière (2007) 59

⁶⁶Biscardi (2005) 151

Εκκλησία του δήμου ή σε όλους τους πολίτες μίας συγκεκριμένης πόλης.⁶⁷ Οι μέτοικοι είχαν μειωμένη δικανική ικανότητα και μπορούσαν να ενάγουν ένα άλλο άτομο μόνο για ζημία δική τους, δηλαδή μόνο για ιδιωτικές αγγές. Τέλος, οι μέτοικοι μπορούσαν να γίνουν Αθηναίοι πολίτες με την ψήφιση του *ψηφίσματος πολιτογραφήσεως*.

Οι μέτοικοι μπορούσαν, λοιπόν, να απολάυσουν μία σειρά από παραχωρήσεις και να συμμετέχουν στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Αθηναίων, αλλά δεν είχαν δικαίωμα στην έγγεια ιδιοκτησία εκτός κι αν κατ' εξαίρεση (*εγκτησις*). Μπορούσαν, όμως να έχουν κινητή περιουσία και δούλους. Για το λόγο αυτό, οι μέτοικοι προσανατολίστηκαν στο εμπόριο και τη βιοτεχνία, όπως επίσης και στην τραπεζική⁶⁸. Τα εργαστήρια των μετοίκων τεχνητών ήταν περίφημα και η Αθήνα, η πιο λαμπρή ελληνική πόλη της περιόδου, αποτελούσε πόλο έλξης για νέους ταλαντούχους από άλλες πόλεις. Ανάμεσα τους ήταν ο Πολύγνωτος από την Θάσο, ο Ζεύξις από την Ηράκλεια και ο Παρράσιος από την Έφεσο, όλοι ζωγράφοι. Ο Ιπποκράτης από την Κω και ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό που τελικά εγκαταστάθηκε στους Θούριους, νεοσύστατη αποικία των Αθηναίων.⁶⁹ Έργα του Πολυγνώτου μάλιστα εκτίθεντο στην Πινακοθήκη των Προπυλαίων.⁷⁰

Ο Συγγραφέας κατατάσσει (1.10) τους μετοίκους στην ίδια κατηγορία με τους δούλους, καθώς δεν κάνει ξεχωριστή αναφορά σε αυτούς. Δεν αναφέρει, όμως, ότι οι μέτοικοι ήταν σημαντική δύναμη για την πόλη, καθώς συμμετείχαν σε λειτουργίες και η οικονομική τους συνδρομή στην πόλη ήταν σημάινουσα για την κυριαρχία της Αθήνας στη θάλασσα και το εμπόριο. Μέσα από το εμπόριο και τη βιοτεχνία είχαν καταφέρει να συσσωρεύσουν αρκετό πλούτο και επιρροή στα χέρια τους, γεγονός που θα προκαλούσε τον φθόνο μερίδας Αθηναίων.

⁶⁷Biscardi (2005) 151-3

⁶⁸Πλάντζος (2011) 214

⁶⁹Flacelière (2007) 62

⁷⁰Πλάντζος (2011) 175

4.3 Οι Δούλοι.

Οι δούλοι δεν είχαν νομική προσωπικότητα και θεωρούνταν κινητή περιουσία του κυρίου τους. Οι περισσότεροι ήταν είτε αιχμάλωτοι πολέμου είτε είχαν αρπαχθεί⁷¹ και ήταν Έλληνες στην καταγωγή ή ξένοι. Δεν είχαν δικαιώματα και ο ιδιοκτήτης του μπορούσε να τον διαθέσει όπως ήθελε και είχε λόγο στην προσωπική τους ζωή -για παράδειγμα, μπορούσαν να παντρευτούν μόνο με τη σύμφωνη γνώμη του κυρίου τους. Ο πληθυσμός των δούλων στην Αθήνα υπερέχει αριθμητικά του συνόλου των πολιτών και των μετοίκων και πιθανόν να ξεπερνούσε τους 300.000.

Ο αριθμός των δούλων σε ένα νοικοκυριό αναλογούσε στην οικονομική κατάσταση του κυρίου του. Έτσι λοιπόν ένα μεγάλο σπίτι μπορούσε να έχει και πενήντα δούλους, τους οποίους είτε χρησιμοποιούσε στον οίκο του είτε τους νοίκιαζε. Θεωρούνταν μέλη της οικογένειας που τους διέθετε και συμμετείχαν στις θρησκευτικές εκδηλώσεις της οικογένειας, μπορούσαν ακόμη και να μνηθούν σε μνηστήρια. Αναλάμβαναν, επίσης, σημαντικές εργασίες, όπως οι παιδαγωγοί που ήταν υπεύθυνοι για τη μόρφωση των νεαρών γόνων των εύπορων οικογενειών. Επίσης, απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες. Σε ιδιωτικό επίπεδο, ήταν απαραίτητοι για τη μεταφορά αποσκευών ταξιδιωτών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση συμμάχων που έφταναν στην Αθήνα για τη διεκπεραίωση διάφορων υποθέσεων ([Ξεν.] Αθ. Πολ. 1.18).

Η ανάπτυξη της αττικής βιοτεχνίας και του εμπορίου οδήγησε στην ανάγκη για φθινό και εύκολα διαθέσιμο εργατικό δυναμικό⁷². Οι δούλοι αυτοί είτε χρησιμοποιούνταν στα εργαστήρια –όπου απαιτείται πλέον μεγάλη εξειδίκευση⁷³- είτε στα καράβια, όπου κωπηλατούν. Έγιναν δηλαδή απαραίτητοι για τους Αθηναίους και για το αθηναϊκό κράτος και, όπως είναι φυσικό η θέση τους βελτιώθηκε αισθητά, καθώς και ο τρόπος ζωής τους. Οι Αθηναίοι, που είχαν δούλους, μπορούσαν να τους «νοικιάζουν στο κράτος» και να καρπώνονται το εισόδημα.

Είναι σαφές ότι όσο πιο απαραίτητοι γίνονταν για την οικονομία της Αθήνας, τόσο χαλάρωνε το καθεστώς της δουλείας. Ήταν, μάλιστα, δυνατό ένας δούλος να αποκτήσει την ελευθερία του. Στην περίπτωση αυτή γινόταν *απελεύθερος* και η νομική του κατάσταση ισοδυναμούσε με αυτή του μετοίκου. Από λόγους του Δημοσθένη γνωρίζουμε για την περίπτωση του Πασίωνος που απελευθερώθηκε από

⁷¹Wilcken (1976) 128

⁷²Wilcken (1976) 128

⁷³Πλάντζος (2011) 214

τον κύριο του και κατάφερε να γίνει Αθηναίος πολίτης (*Δημοσθ.* 36). Μία άλλη περίπτωση να γίνει ένας δούλος απελεύθερος ήταν να προσφέρει αναγνωρισμένη στο κράτος υπηρεσία· διασώζει μάλιστα ο Αριστοφάνης στους Βατράχους οι δούλοι ότι όσοι έλαβαν μέρος στη ναυμαχία των Αργινουσών απελευθερώθηκαν.

Στην Αθηναίων Πολιτεία ο Συγγραφέας εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για την αλλαγές της θέσης των δούλων μέσα στην κοινωνία αναφορικά με τη βελτίωση του τρόπου ζωής τους και τη νομική προστασία που τούς προσέφερε η πολιτεία.⁷⁴

4.3.1 Ο πολυτελής τρόπος ζωής

Η ενασχόληση των δούλων με εμπορικές δραστηριότητες έφερε άνοδο του βιοτικού επιπέδου και πλέον μπορούσαν να έχουν αγαθά.

εί νόμος ἦν τὸν δοῦλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἂν οἰήθεις εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δοῦλον ἐπάταξεν ἄν: ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσίν.

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1.10)

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Συγγραφέας διακωμωδεῖ με κυνικό τρόπο τη μη θέσπιση νόμου που θα έδινε το δικαίωμα στους ελεύθερους πολίτες να χτυπούν ένα δούλο. Πολύ απλά επειδή πλέον δεν μπορούν να τους ξεχωρίσουν. Εύλογα είναι ένα αστείο αλλά μέσα από αυτό βρίσκουμε ψίγματα του πλουτισμού των δούλων εύλογο από τη στιγμή που οι δούλοι άρχισαν να ασχολοούνται με επικερδείς δραστηριότητες. Επίσης, είναι λογικό ότι η ποινή για την επίθεση σε Αθηναίο πολίτη -όχι πλέον τιμωρία βέβαια- ήταν σημαντικό αδίκημα.

Αναμφισβήτητα, καθώς η εξωτερική εμφάνιση των δούλων βελτιώνεται, αρχίζουν να μοιάζουν με τους Αθηναίους πολίτες και χωρίς αμφιβολία θα ήταν δύσκολο να τους ξεχωρίσει κανείς. Σε αυτό συνηγορεί και η αναφορά του Συγγραφέα αναφερόμενος, όμως σε άλλο θέμα, σε τους ρακένδυτους Αθηναίους δικαστές. Μια ανεπτυγμένη οικονομία, όπως της Αθήνας, δεν ενδιαφερόταν να προκαλέσει τον φόβο ούτε για τα κοινωνικά στεγανά, όσο για την οικονομική παραγωγή. Ήταν μία κοινωνία όπου οι άνθρωποι με τα προσόντα μπορούσαν να αναδειχθούν και βέβαια να αποκτήσουν πλούτο ή να ζουν πλουσιοπάροχα, παρά τις αντιδράσεις των πιο

⁷⁴Marr and Rhodes (2008) 74

συντηρητικών: *ὅτι ἐῷσι τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς διαιτᾶσθαι ἐνίους* ([Ξεν].Αθην.Πολ., 1.11).

Οι δούλοι και οι απελεύθεροι, όπως και οι μέτοικοι, δεν μπορούσαν να έχουν έγγεια ιδιοκτησία, αλλά η εκμονεταριοποίηση του συστήματος τούς έδωσε τη δυνατότητα να πλουτίσουν και πολλοί απο αυτούς να υιοθετήσουν έναν πλούσιο τρόπο ζωής. Αντίθετα, στην Σπάρτη οι εἰλωτες ήταν αναγκασμένοι να φορούν ειδικό ρούχο δηλωτικό της τάξης τους.⁷⁵

4.3.2 Η νομική προστασία για τους δούλους και η έλλειψη φόβου

Τῶν δούλων δ' αὖ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάξαι ἔξεστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεται σοι ὁ δοῦλος.

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1.10)

Η λέξη *ἀκολασία* αναφέρεται στο ότι ο δούλος δεν μπορούσε να τιμωρηθεί από κάποιον ελεύθερο και αποτέλεσμα της ατιμωρησίας είναι ότι δεν συμπεριφέρονταν με τον πρέπον τρόπο απέναντι στους ελεύθερους, όπως με το να κάνουν στην άκρη για να περάσουν οι πολίτες. Μάλλον πρόκειται για υπερβολή καθώς οι δούλοι μπορούσαν να τιμωρηθούν από τον αφέντη τους, όχι όμως και να φονευθούν, χωρίς να τιμωρηθεί ο ίδιος ο αφέντης (Ανκ. 65).

Ακόμη, πιθανόν να αναφέρεται σε νόμιμη βία μπορούσε να ασκηθεί στους δούλους, οι οποίοι μπορούσαν να βασανιστούν για την εξακρίβωση της αλήθειας, αν και δεν σώζεται κάποια περίπτωση στους δικανικούς λόγους του 5^{ου} αιώνα. Παρωδία του νόμου αυτού σώζεται σε σκηνή των Βατράχων του Αριστοφάνη.

Ο Αριστοφάνης στον Πλούτο υπερηφανεύεται ότι ο κύριος του δεν μπορεί να τον χτυπήσει γιατί φοράει στεφάνι δάφνης:

ὦ δέσποτ', ἀλλὰ σοι παρέξω πράγματα.

οὐ γάρ με τυπήσεις στέφανον ἔχοντά γε.

(Αριστοφ. Πλ., 20-21)

Στα μέσα του 4ου αιώνα, ο Δημοσθένης στον λόγο του *Κατά Μειδίου* (παραθέτει 47-50 ένα νόμο σύμφωνα με τον οποίο προστατεύονταν όλοι από την υβρι:

⁷⁵Marr and Rhodes (2008) 75

ἐάν τις ὑβρίζει ἕως τινα, ἢ παῖδα ἢ γυναῖκα ἢ ἄνδρα, τῶν ἐλευθέρων ἢ τῶν δούλων, ἢ παράνομόν τι ποιήσῃ εἰς τούτων τινά, γραφέσθω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας ὁ βουλόμενος Ἀθηναίων οἷς ἔξεστιν

(Κατὰ Μειδίου, 47-50)

Το αντίθετο, όμως, συνέβαινε στην Σπάρτη, όπου οι συνθήκες ζωής των ειλώτων ήταν σκληρές έως απάνθρωπες. Οι Σπαρτιάτες έφοροι κάθε φθινόπωρο κύρητταν την κρυπτεία κατά τη διάρκεια της οποίας ο φόνος ειλώτων από τους Σπαρτιάτες ήταν νόμιμος και δεν τιμωρούνταν. Άλλωστε, οι ειλώτες ανήκαν στην πόλη και όχι στον ιδιώτη που τους απασχολούσε. Αυτά έχει μάλλον στο μυαλό του όταν γράφει:

ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δοῦλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσιτελεῖ τὸν ἐμὸν δοῦλον σὲ δεδιέναι: ἐν δὲ τῇ Λακεδαιμόνι ὁ ἐμὸς δοῦλος σ' ἔδεδοίκει: ἐὰν δὲ δεδίῃ ὁ σὸς δοῦλος ἐμέ, κινδυνεύσει καὶ τὰ χρήματα διδόναι τὰ ἑαυτοῦ ὥστε μὴ κινδυνεύειν περὶ ἑαυτοῦ.

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1.11)

Μία ενδιαφέρουσα εικόνα των δούλων (της Αθήνας) δίνει στις κωμωδίες του ο Αριστοφάνης, όπου οι δούλοι πολλές φορές επιδεικνύουν οξύμωρα και έχουν πνευματικές αρετές ανώτερες από τους κυρίους τους. Αναμφισβήτητα, οι θεατές θα γέλαγαν με τα αστεία των δούλων και ας μην ξεχνάμε ότι το θέατρο είναι εμπνευσμένο από την πραγματική ζωή, είναι διακωμώδηση πραγματικών καταστάσεων και ότι οι Αθηναίοι, τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους, είχαν αγκαλιάσει τις αλλαγές της κοινωνικής θέσης των δούλων. Ο Αριστοφάνης ανοίγει την κωμωδία *Πλούτος* με έναν λόγο του Καρίωνα, στον οποίο ονομάζει τον κύριό του ανόητο και λέει ότι ο ίδιος είναι πιο συνετός:

ὡς ἀργαλέον πρᾶγμα' ἐστὶν ὃ Ζεῦ καὶ θεοὶ

δοῦλον γενέσθαι παραφρονοῦντος δεσπότου.

ἦν γὰρ τὰ βέλτισθ' ὁ θεράπων λέξας τύχη,

δόξῃ δὲ μὴ δρᾶν ταῦτα τῷ κεκτημένῳ,

μετέχειν ἀνάγκη τὸν θεράποντα τῶν κακῶν.

(Αριστοφ. Πλούτος, 1-5)

5. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία: το πολίτευμα και οι θεσμοί

Όπως είπαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας εξελίχθηκε πριν και καθ' όλη τη διάρκεια της Πεντηκονταετίας προς όφελος των φτωχότερων πολιτών της Αθήνας και σε αγανάκτηση των πλούσιων της Αθήνας. Η αντίθεση του συγγραφέα, –ως ολιγαρχικού– στον τρόπο διακυβέρνησης της Αθήνας εκφράζεται εξ αρχής.

Οὐκ ἐπαινῶ διὰ τόδε, ὅτι ταῦθ' ἐλόμενοι εἶλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1.10)

Επίσης, θεωρεί ότι ο λαός τους Αθήνας διατηρεί το πολίτευμα με επιδέξιο τρόπο και κάνουν πράγματα στα οποία αντιτίθενται οι υπόλοιποι Έλληνες.

ἐπειδὴ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, δοκεῖ δίκαιον εἶναι πᾶσι τοις ἄρχων μετεῖναι ἐν τε τοις κλήρω καὶ ἐν τοις χειροτονία, καὶ λέγειν ἐξεῖναι τοις βουλευομένοι τοις ὦν πολιτῶν.

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1.)

τοῦτο ἐρῶ, ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι [καὶ] οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχειν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τόδε, ὅτι ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ προφῶται καὶ οἱ ναυπηγοί, —οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί.

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1. 2)

Ο συγγραφέας αναγνωρίζει τη συνεισφορά του λαού στον πλούτο των Αθηναίων, καθώς οι δημότες αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη του αθηναϊκού στόλου, κάτι που τους δίνει και το δικαίωμα να μετέχουν στη διακυβέρνηση της πόλης.

Μια άποψη για το πολίτευμα αντλούμε από τον Επιτάφιο του Θουκυδίδη

Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλούση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται,

οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκόλυται.

(Θουκ. 2.37)

Το δημοκρατικό πολίτευμα εμφανίζεται ως μία καινοτομία της Αθήνας, και αποτελεί παράδειγμα για τους υπόλοιπους Έλληνες και επικροτείται το γεγονός ότι κάθε πολίτης έχει την ευκαιρία να συνεισφέρει στην πόλη με οποιονδήποτε τρόπο χωρίς να εμποδίζεται από την προσωπική του κατάσταση αλλά χάρη στην αξία του και την ικανότητά του.⁷⁶

Ο Συγγραφέας δεν εκφράζει την αντίθεσή του με το γεγονός ότι έχουν δικαίωμα να μετέχουν στις διαδικασίες της πόλης, αλλά παρουσιάζει την εικόνα που παίρνουμε από τον Επιτάφιο διαστεβλωμένη, όπου οι φτωχοί δεν θέλουν να αναλάβουν πόστα ευθύνης κι επεπλέον, διεκδικούν εκείνες τις θέσεις που θα τους αποφέρουν χρήματα.

ὀπόσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησται οὔσαι καὶ μὴ χρησται κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι: —οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρω οἴονταί σφισι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἵππαρχιῶν: —γινώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελεῖται ἐν τῷ μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἔἴαν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχειν: ὀπόσαι δ' εἰσὶν ἀρχαὶ μισθοφορίας ἔνεκα καὶ ὠφελείας εἰς τὸν οἶκον, ταύτας ζητεῖ ὁ δῆμος ἄρχειν.

([Ξεν].Αθην.Πολ., 1. 3)

Ο ισχυρισμός αυτός είναι ουσιαστικά βόμβα στα θεμέλια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Γνωρίζουμε ότι η μισθοφορία των αξιωμάτων, αν και εισήχθη με σκοπούς αγαθούς, δηλαδή την αποζημίωση των Αθηναίων για τις μερες που απείχαν από την εργασία τους, ενδεχομένως να σχετίζεται με την εκτροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα.

5.1 το δίπολο ευνομία-κακονομία

ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνομουμένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλεύειν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει: ὁ γὰρ σὺ νομίζεις οὐκ εὐνομεῖσθαι, αὐτὸς ἀπὸ τούτου ἰσχύει ὁ δῆμος καὶ ἐλεύθερός ἐστιν.

([Ξεν.] Αθ.Πολ., 1.8)

⁷⁶Carey (2010) 54

Όπως το δίπολο «δήμος-άριστος», που αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, έτσι ο Συγγραφέας χρησιμοποιεί το δίπολο «ευνομία-κακονομία» για τον σχολιασμό της πολιτικής σκηνής της πόλης. Ο όρος ευνομία εμφανίζεται σε πρώιμα έργα της αρχαίας γραμματείας, όπως η *Οδύσσεια* (17.487), ο Σόλωνας (4.32), και μεταγενέστερα στις *Ιστορίες* του Ηροδότου (1.65.2, και 2.124.1) και την *Πολιτεία* του Πλάτωνα (425α), συγκεντρώνοντας τις έννοιες της καλής τάξης, της καλής νομοθεσίας και της νομιμότητας.

Το ενδιαφέρον των αρχαίων Ελλήνων για τον καθορισμό του καλού νόμου ήταν τέτοιο που η Ευνομία είχε μάλιστα θεοποιηθεί. Στην *Θεογονία* του Ησιόδου (*Θεογ.* 902) εμφανίζεται ως κόρη του Δία και της Θέμιδος στην ίδια γέννα με την Ώρα, τη Δίκη και την Ειρήνη. Έργο των τεσσάρων αυτών θεοτήτων ήταν η ενασχόληση με τα έργα των θνητών· οι τέσσερις αυτές αρχές –η καλή νομοθεσία, η μέριμνα, η δικαιοσύνη και η ειρήνη– είναι απαραίτητες για τη σωστή λειτουργία της πολιτείας.

Για τον Συγγραφέα ο δήμος δεν επιθυμεί την ευνομία και σθεναρά ανθίσταται στην υιοθέτηση μέτρων που θα περιορίσουν την κακονομία αλλά και την πολιτική ελευθερία και τις εξουσίες των δημοτών:

ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνομουμένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλεύειν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει

[Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.8)

Η πορεία προς την ευνομία αποτελείται από δύο βήματα. Πρώτον, να τεθούν νόμοι από τους πιο ικανούς (*πρῶτα μὲν ὄψει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας*, [Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.9) και δεύτερον αυτοί οι νέοι νομοθέτες να τιμωρήσουν και να αφαιρέσουν από τον δήμο τις πολιτικές εξουσίες που ασκεί:

ἔπειτα κολάσουσιν οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλεύσουσιν οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ ἐάσουσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλεύειν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν.

[Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.9)

Το αποτέλεσμα θα είναι η αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων του δήμου:

ἀπὸ τούτων τοίνυν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ' ἂν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.9).

Με τον τρόπο αυτό, όμως, αδρανοποιείται η καρδιά του δημοκρατικού πολιτεύματος, η συμμετοχή της πλατιάς μάζας των Αθηναίων πολιτών στην

διακυβέρνηση της πολιτείας. Δεύτερον, η φράση *τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας* αναφέρεται σε νομοθέτες, μάλλον δεν αναφέρεται σε νομοθέτες όπως αυτοί της αρχαϊκής περιόδου, αλλά μία ομάδα οικονομικά εύρωστων Αθηναίων. Πράγματι, η ολιγαρχική επανάσταση του 411 π.Χ. έφερε στην εξουσία την Εκκλησία των Πεντακοσίων ως κυρίαρχο όργανο, τα πολιτικά διακρίματα περιορίστηκαν με βάση την πλειουσία και η μισθοφορά των αξιωμάτων ανεστάλη.⁷⁷

Οι απόψεις που εκφράζονται στις παραγράφους 1.8 και 1.9, όπως αναφέραμε παραπάνω έρχονται σε αντίθεση με την παράγραφο 1.2 (*<δοκοῦσιν>... ὅτι ὁ δῆμός ἐστιν... ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει*). Ακόμα και αν δεχτούμε ότι στο σημείο αυτό εκφράζει την οπτική γωνία των δημοκρατικών, δεν μιλά για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να κρατήσει *τὴν δύναμιν* σε περίπτωση κατάλυσης της δημοκρατίας.

Αντίθετα, προχωρά με παραδείγματα-συμπτώματα της κακονομίας, χωρίς όμως, να αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους αυτές οι πολιτικές είναι τελικά επιζήμιες για την πόλη, αλλά και χωρίς να δίνει την εικόνα της ευνομίας. Η κακονομία, όπως την εννοεί, αφορά στην απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους Αθηναίους, τα δικαστήρια, τις λειτουργίες, τις σχέσεις με συμμάχους, θέματα που θα αναλυθούν στα επόμενα κεφάλαια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα θετικά που συμβαίνουν στην Αθήνα παρουσιάζονται σαν να είναι τυχαία και όχι συνειδητές επιδιώξεις της δημοκρατικής πολιτικής. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η ευημερία των Αθηναίων, η κυριαρχία στη θάλασσα και το γεγονός ότι η Αθήνα είναι *πόλη μεγάλη και ωραία*.

5.2 Η εκκλησία του δήμου: η πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Κυρίαρχο όργανο της αθηναϊκής δημοκρατίας είναι η εκκλησία του δήμου. Μέσα σε λιγότερο από έναν αιώνα ο Δήμος, που μέχρι και τα μηδικά δεν είχε ενεργό ρόλο στη διακυβέρνηση του κράτους, παρά μόνο για περιπτώσεις εξοστρακισμού⁷⁸, έφτασε στο σημείο να έχει εκτεταμένες αρμοδιότητες ανάμεσα στις οποίες ήταν η κήρυξη πολέμου ή σύναψη ειρήνης, έχει νομοθετική εξουσία, απονέμει ιδιότητα πολίτη, επιβάλλει εξορία, θάνατο, δήμευση περιουσίας, εκλογή των αρχόντων⁷⁹. Ο

⁷⁷Carey (2010) 42

⁷⁸Mossé και Schnapp-Gourbeillon (2007) 246

⁷⁹Τρωιανός και Βελισσαροπούλου-Καρακώστα (2010) 24

δήμος είναι αυτός που με τη συμμετοχή του στα πλοία και τη συμβολή του στην πόλη αξιώνει συμμετοχή στα κοινά.

οί μὲν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χείρους εὖ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γιγνόμενοι τὴν δημοκρατίαν αὐξοῦσι

([Ξεν.]Αθ.Πολ. 1.4)

Η λέξη δημοκρατία στο χωρίο αυτό εννοεί την αύξηση των δικαιωμάτων του δήμου ως οργάνου εξουσίας. Ταυτόχρονα, η δημοκρατία "αυξάνει" σε οπαδούς όσο οι φτωχοί ευημερούν και όσο η δημοκρατική πολιτική ανταποκρινόταν στις προκλήσεις του πολέμου.

ἔπειτα δὲ ὁ ἔνιοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλέον νέμουσι τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τοὺς τὴν δημοκρατίαν διασώζοντες.

([Ξεν.]Αθ.Πολ. 1.4)

Η κοινωνική πολιτική που ακολουθούσε η Αθήνα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των φτωχών νοείται ως κακονομία.

ἔστι δὲ πάσῃ γῆι τοὺς δὲ βέλτιστον ἐναντίον τοὺς τὴν δημοκρατία: ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἔνι ἀκολασία τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τοὺς ἀ χρηστά, ἐν δὲ τοὺς δὲ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία: ἢ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τοὺς ἀ αἰσχροὺς καὶ ἢ ἀπαιδευσία καὶ ἢ ἀμαθία <ή> δι' ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις τοὺς ἀνθρώπων.

([Ξεν.]Αθ.Πολ. 1.5)

Θεωρεῖ ότι η δημοκρατία είναι σχέδιο οργανωμένο και όλες οι ενέργειες του δήμου είναι στραμμένες και άριστα οργανωμένες (οί δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλευόνται, 1.6) στο πώς θα συντηρηθεῖ το ανόσιο αυτό καθεστώς.

Οἱ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλευόνται ἐῶντες καὶ τοὺς πονηροὺς λέγειν... νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἄνθρωπος πονηρός, ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.6)

Καταφέρεται εναντίον του δικαίωματος που έχουν όλοι οι πολίτες τους Αθήνας να εκφράζονται ελεύθερα στο βήμα τους Βουλής. Είναι γνωστή η φράση τις

αγορεύειν βούλεται; που θεμελιώνει το δημοκρατικό δικαίωμα στον λόγο και αποτελεί την πεμπτούσια της αρχαίας δημοκρατίας. Βέβαια ο συγγραφέας δεν αναφέρεται εδώ στην περίπτωση που κάποιος "κακός" θα επιχειρήσει να μιλήσει, αλλά να υπενθυμίσουμε ότι το σύνολο των πολιτών αντιμετωπίζονται ως πονηροί, όλοι οι φτωχοί δημότες είναι εξ ορισμού κακοί και πονηροί.

Ο συγγραφέας δίνει με γραφικό τρόπο την εικόνα που επικρατούσε στη συνέλευση των Αθηναίων: *οὐκ εἶσσοσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλευεῖν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν*(1.9). Από τη μία η εικόνα αυτή θα προκαλούσε δέος σε κάποιους αριστοκράτες, αλλά η σύγκρουση είναι και αυτή ένδειξη τους δημοκρατικής πόλης και του επικοδομητικού διαλόγου. Οι Αθηναίοι πολίτες ήταν και υποχρεωμένοι να λαμβάνουν μέρος τους διαδικασίες τους πόλης και όχι να ιδιωτεύουν, αφού η αποχή από τα δημοκρατικά καθήκοντα ήταν ανεπιθύμητη (*Θουκ.* 2.40).

Η συμβολή των πολιτών αμφισβειτείται

εἴποι τις ἄν, τί ἂν οὖν γνοίη ἀγαθὸν αὐτῷ ἢ τῷ δήμῳ τοιοῦτος ἄνθρωπος;

(*[Ξεν.]Αθ.Πολ.*, 1.7)

Οι άνθρωποι του δήμου μπορεί να μην είχαν λάβει μόρφωση, αλλά είχαν εμπειρία από τα καράβια, εμπειρία που δεν είχαν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες, γεγονός που τους έκανε καταλληλότερους ίσως στο να αποφασίζουν. Επίσης, οι δημότες αποφάσιζαν ως σύνολο και όχι άτομα, διάφορες απόψεις ακούγονταν και η καλύτερη υπερίσχυε.

Αναφέρει και ο ίδιος ο συγγραφέας ότι ήξεραν να κωπηλατούν, δεξιότητα που δεν είχαν όλοι οι αριστοκράτες:

πρὸς δὲ τούτοις διὰ τὴν κτῆσιν τὴν ἐν τοῖς ὑπερορίοις καὶ διὰ τὰς ἀρχὰς τὰς εἰς τὴν ὑπερορίαν λελήθασι μανθάνοντες ἐλαύνειν τῇ κώπῃ αὐτοὶ τε καὶ οἱ ἀκόλουθοι: ἀνάγκη γὰρ ἄνθρωπον πολλακίς πλέοντα κώπῃ λαβεῖν καὶ αὐτὸν καὶ τὸν οἰκέτην, καὶ ὀνόματα μαθεῖν τὰ ἐν τῇ ναυτικῇ καὶ κυβερνήται ἀγαθοὶ γίνονται δι' ἐμπειρίαν τε τῶν πλόων καὶ διὰ μελέτην: ἐμελέτησαν δὲ οἱ μὲν πλοῖον κυβερνῶντες, οἱ δὲ ὀλκάδα, οἱ δ' ἐντεῦθεν ἐπὶ τριήρεσι κατέστησαν: οἱ δὲ πολλοὶ ἐλαύνειν εὐθὺς [ὥς] οἷοί τε εἰσβάντες εἰς ναῦς, ἅτε ἐν παντὶ τῷ βίῳ προμεμελετηκότες.

(*[Ξεν.]Αθ.Πολ.*, 1.19-20)

Γινώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελεῖται ἐν τοῖς μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τοὺς ἀρχάς, ἀλλ' ἔαν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχει.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.3)

Το γεγονός ότι αφήνουν τους πλούσιους να αναλαμβάνουν τα νευραλγικά αξιώματα δεν έχει απαραίτητα αρνητικό πρόσημο, όπως εννοεί ο Συγγραφέας. Οι πλούσιοι στα μέσα του 5^{ου} αι. είχαν τα μέσα να μορφωθούν, αλλά και την φιλοδοξία να κυβερνήσουν. Οι πολιτικοί αυτοί, άλλωστε, ήταν έμπειροι στην οικονομική διαχείριση και θεωρούνταν κατάλληλοι να ηγηθούν και να επεκτείνουν την Αθηναϊκή Ηγεμονία⁸⁰ και η παρουσία τους στις ανώτερες θέσεις της πολιτείας αποτελεί ένδειξη αξιοκρατίας. Ο Περικλής, ο Αλκιβιάδης και ο Κίμων είναι τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα πολιτικών από τους πολλούς πολιτικούς που προερχόταν από αριστοκρατικές οικογένειες και ήταν ευχαριστημένοι από το να συμμετέχουν στη δημοκρατία.⁸¹

ἔπειτα ὅποσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησταὶ οὖσαι καὶ μὴ χρησταὶ κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι: —οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρω οἴονταί σφισι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἱππαρχιῶν:

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.3)

Μέμφεται, όμως, τους δήμοτες γιατί προτιμούν αυτά που φέρουν οικονομικά οφέλη. Η συμμετοχή των Αθηναίων στη διακυβέρνηση της πόλης απαιτούσε την φυσική τους παρουσία στην Αγορά και συνεπώς την αποχή από τους προσπορίζουσες δραστηριότητες τους. Από την στιγμή που μάλιστα ή συμμετοχή στα κοινά ήταν κοινωνικά επιτακτική (*μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν Θεουκ. 2.40*), η μισθοφορία ήταν ένας τρόπος αποζημίωσης για τις υπηρεσίες του πολίτη προς την πόλη.

Οι αρετές των Αθηναίων συλλογικά φαίνονται στον Επιτάφιο που εκφώνησε ο Περικλής με αφορμή τη ταφή των νεκρών από τον Πελοπονησιακό Πόλεμο.

ἔλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονήν

⁸⁰Carey (2010) 40

⁸¹Carey (2010) 41

*τι δρᾶ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας
προστιθέμενοι.*

(Θουκ, 2.37.2)

5.3 Ο δήμος και η κωμωδία

Οι δραματικές γιορτές της Αθήνας ήταν ένας νευραλγικός θεσμός της πόλης. Η κωμωδία, ειδικά, είχε σκοπό να σατιρίσει, να καυτηριάσει, να διδάξει το δήμο για τις σύγχρονες καταστάσεις στην Αθήνα. Η παλαιά κωμωδία αναπτύχθηκε στα μέσα του 5^{ου} αιώνα και είναι γέννημα της δημοκρατίας.

Ο Συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι δημότες δειχνουν δυσφορία όταν διακωμωδεῖται ο δήμος στο θέατρο (*κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἐῷσιν*, 2.18). Δεν φαίνεται να υπήρχε ξεχωριστή μεριμνα για την σάτιρα του δήμου συλλογικά, πέρα από τις διατάξεις περί δυσφήμισης και η φράση *οὐκ εῷσιν* δεν υποδηλώνει την ύπαρξη σχετικού νόμου αλλά την αντίδραση του λαού⁸². Θα μπορούσαμε να δεχτούμε την αλήθεια της θέσης του Συγγραφέα, αν κάποιος κωμωδιογράφος είχε κατηγορηθεί και καταδικαστεί σε δικαστήριο της Αθήνας· διαφορετικά, πρόκειται για άλλη μία από τις υπερβολές του Συγγραφέα.

Πιθανότατα, η παράγραφος αναφέρεται στη διαμάχη Κλέωνα-Αριστοφάνη, τη μόνη γνωστή περίπτωση διαμάχη κωμωδιογράφου με άνθρωπο του δήμου. Ο Κλέων τού είχε επιτεθεί επειδή διέσυρε τον δήμο στο έργο Βαβυλώνιοι του 426⁸³. Το αν όμως ο Αριστοφάνης είχε περάσει από δίκη και είχε καταδικαστεί είναι αμφίβολο, καθώς ο ποιητής συνεχίζει την δραστηριότητά του και τα επόμενα χρόνια κερδίζοντας μάλιστα πολλές φορές το πρώτο βραβείο. Ο Αριστοφάνης αναφέρεται στο συμβάν με τον Κλέωνα στους *Αχαρνές* το 425:

οὐ γάρ με νῦν γε διαβαλεῖ Κλέων ὅτι

ξένων παρόντων τὴν πόλιν κακῶς λέγω.

(*Αχαρν.* 502-3)

διαβαλλόμενος δ' ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐν Ἀθηναίοις ταχυβούλοις,

ὥς κωμωδεῖ τὴν πόλιν ἡμῶν καὶ τὸν δῆμον καθυβρίζει,

(*Αχαρν.* 630-1)

⁸²Marr, Rhodes (2008) 132

⁸³Marr, Rhodes (2008) 132-3

Το επόμενο έτος (424), ο Αριστοφάνης διδάσκει τους *Ιππής* μία κωμωδία όπου ο Αριστοφάνης εκτοξεύει τα βέλη εναντίον του Κλέωνα και τελειώνει με τον Δήμο να αποκαθίσταται στην αίγλη και σοφία που είχε στο παρελθόν.

Ο Συγγραφέας όμως, αν και στο παραπάνω χωρίο εμφανίζεται υπέρμαχος της ελευθερίας της κωμωδίας, σκοπός του είναι να αποδείξει ότι ο δήμος δείχνει άλλη αντιμετώπιση όταν πρόκειται για μεμονωμένα πρόσωπα και, κυρίως, για άτομα κοινωνικής, οικονομικής ή πολιτικής επιφάνειας. Είναι γνωστό ότι εμφανείς προσωπικότητες της αθηναϊκής πολιτικής σκηνής διακωμωδήθηκαν, όπως για παράδειγμα ο Περικλής και ο Κίμων και ο Κλέων⁸⁴, και στις κωμωδίες σώζονται σχόλια για ανθρώπους άγνωστους από άλλες πηγές.

5.4 Τα δικαστήρια

Στην Αθήνα του 5ου αιώνα, η συντριπτική πλειοψηφία των υποθέσεων, εκδικάζοντα από τα λαϊκά δικαστήρια. Στο λαϊκό δικαστήριο, το οποίο σαφώς δεν ήταν αριστοκρατικής έμπνευσης, κι όπου δικαστές έχουν επιλεγεί από το λαό, οι δημότες είχαν τη δυνατότητα να εκφραστούν, ακόμα και εναντίον των πλουσίων. Επίσης είχαν μπορούσαν μέσω των αποφάσεων να επηρεάσουν την ηθική της πόλης.⁸⁵ Άλλωστε, δεν υπήρχε κανένας περιορισμός στο είδος των πληροφοριών που μπορούσαν να επικαλεστούν οι διάδικοι και ούτε ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιάσουν στοιχεία που αφορούσαν μόνο την υπόθεση.⁸⁶ Το αποτέλεσμα ήταν να παρουσιάζονται, ως αθωτικά ή επιβαρυντικά, στοιχεία σχετικιά όχι το ίδιο το συμβάν που προκάλεσε τη δίκη, αλλά με τον πρότερο βίο και το χαρακτήρα των διαδίκων.⁸⁷ Για τον λόγο αυτό, παρατηρεί η Lanni (2006, 175-6), ποινικά εγκλήματα, όπως η ανθρωποκτονία εκδικαζόταν από δικαστήρια με διαφορετική σύνθεση.

Το γεγονός ότι οι Αθηναίοι λάμβαναν υπόψη τις ιδιαίτερες παραμέτρους κάθε δίκης, η έλλειψη δεδικασμένου και η απουσία αυστηρών δικονομικών κανόνων, καταδεικνύει ότι οι Αθηναίοι επεδίωκαν την δίκαιη επίλυση των υποθέσεων. Δείχνει, όμως, το ότι ο αθηναϊκός δήμος διακρινόταν από εθνική, κοινωνική, θρησκευτική και ιδεολογική και οικονομική συνοχή.⁸⁸

⁸⁴Marr and Rhodes (2008) 134

⁸⁵Lanni (2006) 178

⁸⁶Lanni (2006) 9

⁸⁷Lanni (2006) 175

⁸⁸Lanni (2006) 176-7

Ο αριθμός των δικαστών ανερχόταν στις έξι χιλιάδες που επιλέγονταν από κατάλογο εθελοντών, είχαν πλήρη πολιτικά διακιώματα και ήταν άνω των τριάντα ετών. Ο μισθός τους ήταν δυο οβολοί για κάθε μέρα που παρίσταντο στο δικαστήριο μέχρι το 425 και ύστερα τρεις οβολοί με πρόταση του Κλέωνα.⁸⁹ Σαφώς, το κόστος εκδίκασης των υποθέσεων ήταν υψηλό αλλά με τον τρόπο αυτό η πολιτεία έδινε την ευκαιρία στον δήμο να ασκήσει δικαστική εξουσία.⁹⁰

Οι δύο ή τρεις οβολοί την ημέρα ήταν μισθός χαμηλός και πράγματι, οι περισσότεροι Αθηναίοι άνδρες θα μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερες απολαβές απασχολούμενοι σε κανονική εργασία. Για τον λόγο αυτό, η πλειοψηφία των δικαστών ήταν γέροι που δεν είχαν άλλα εισοδήματα.⁹¹ Αυτή η μερίδα των εξαθλιωμένων δημοτών σαφώς και ενδιαφέρονταν για το προσωπικό τους συμφέρον, (*[Ξεν.]Αθ.Πολ.*, 1.13: *ἐν τε τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μᾶλλον μέλει ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφόρου*). πόσο μᾶλλον για τα λίγα χρήματα που αποτελούσαν και τις μοναδικές απολαβές τους. Η παραπάνω όμως ερμηνεία του χωρίου δεν σημαίνει ότι οι δικαστές δεν ενδιαφέρονταν για την απονομή διακιοσύνης. Η υπέρμετρα μεγάλη παρουσία ηλικιωμένων γίνεται αντικείμενο διακωμώδησης στους *Σφήκες* του Αριστοφάνη.

Η υποταγή στο νόμο, γραπτό και άγραφο, όπως και η εφαρμογή τους στη ζωή εκθετείται στον Επιτάφιο:

*ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ
παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ
μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελία τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι
ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν.*

(*Θουκ*, 2.37.2)

Σαφώς παρουσιάζεται εξιδανικευμένη η εικόνα των δικαστών της Αθήνας. Γιατί, αν όλοι οι κάτοικοι εφάρμοζαν τον νόμο, δεν θα υπήρχε λόγος να υπάρχουν δίκες που αφορούσαν ιδιωτικές διαφορές, αλλά ούτε και δίκες που αφορούσαν τα πεπραγμένα των άρχοντα και των δημοσίων λειτουργών.

⁸⁹MacDowell (2015) 54-5

⁹⁰Lanni (2006) 177

⁹¹MacDowell (2015) 55

Τέλος, ο Συγγραφέας θεωρεί ότι οι υποθέσεις αργούν να εκδικαστούν λόγω του πλήθους των υποθέσεων (3.4-5). Τα δικαστήρια δεν συνεδρίαζαν σε ημέρες εορτών και τις ημέρες συνεδρίασης της Εκκλησίας του Δήμου,⁹² με αποτέλεσμα οι υποθέσεις να συσσωρεύονται και να χρειάζεται ακόμα και ένας χρόνος για την εκδικασή τους (3.1).

5.5 Λειτουργίες και εισφορές.

Οι λειτουργίες, ως θεσμός της δημοκρατικής Αθήνας, ήταν ένα είδος "δημόσιας υπηρεσίας"⁹³, που πρωτοεμφανίστηκε και επεκτάθηκε την περίοδο άνθισης της δημοκρατίας, δηλαδή μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Η χορηγία εμφανίζεται στις πηγές για πρώτη φορά το έτος 502/1, ενώ η τριηραχία από τη δεκαετία του 480, δηλαδή από την περίοδο μετά τους Περσικούς πολέμους.

Μέσα στο γενικό κλίμα εκδημοκρατισμού η Αθήνα προσέφερε στους πλούσιους πολίτες έναν νέο τρόπο κοινωνικής διάκρισης: τη λειτουργία. και φυσικά αν και φιλότιμοι, οι πλούσιοι Αθηναίοι δεν ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για το ποιος θα προσέφερε τα περισσότερα χρήματα σε κάποια από τις λειτουργίες της πόλης, αλλά ήταν ένας τρόπος προβολής του πλούτου και του έργου για την πόλη τους.⁹⁴ Πολύ σωστά παρατηρεί ο Christ (2006, 171) ότι οι λειτουργίες, αν και διενεργούνται στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, ικανοποιούν τα ατομικές επιδιώξεις του ατόμου που αναλαμβάνει την χορηγία μέσω κάποιας ανταπόδοσης της πόλης.⁹⁵

Ο Συγγραφέας της Αθηναίων Πολιτείας αφιερώνει μία εκτενή παράγραφο στις λειτουργίες που ανατίθενται στην ανώτερη οικονομική τάξη:

τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνοὺς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν. ἐν ταῖς χορηγίαις αὖ καὶ γυμνασιαρχίαις καὶ τριηραρχίαις γινώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι καὶ τριηραρχοῦσιν, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοῖ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ὀρχούμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν, ἵνα αὐτὸς τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενέστεροι γίνωνται.

⁹²MacDowell (2015) 54

⁹³Για τις λειτουργίες και την εισφορά, βλ. MacDowell (2015) 247-253

⁹⁴Κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα εμφανίστηκαν τα χορηγικά μνημεία προς τιμήν του χορηγού της παραγωγής που κέρδιζε το πρώτο βραβείο. Γιαταχορηγικάμνημείαβλ.

⁹⁵Christ (2006) 171

Η χορηγία ήταν μία ιδιαίτερη περίπτωση λειτουργίας και αφορούσε την κάλυψη των εξόδων για την παράσταση ενός χορού σε δραματική παράσταση. Ο χορός που παρουσιαζόταν επί σκηνής σε κάποιο από τους δραματικούς αγώνες της πόλης, γινόταν αντικείμενο κριτικής ή θαυμασμού. Το κόστος κυμαινόταν από λίγες εκατοντάδες έως χιλιάδες δραχμές. Μόνο οι λειτουργοί για τις διάφορες γιορτές της Αθήνας -όχι μόνο οι χορηγοί- έφταναν τον αριθμό των 100 κάθε χρόνο.⁹⁶

Λιγότερο δημοφιλής, συγκριτικά με τη χορηγία, λειτουργία ήταν αυτή της τριηραρχίας που περιελάμβανε τη συντήρηση μίας τριήρους και του πληρώματός της για ένα έτος. Επρόκειτο για μία ιδιαίτερα δαπανηρή λειτουργία και το κόστος μπορούσε να ανέλθει ακόμα και στις έξι χιλιάδες δραχμές ετησίως.⁹⁷ Το συνολικό ποσό είναι πολύ μεγάλο αν αναλογιστεί κανείς ότι η Αθηναίων Πολιτεία αναφέρει τετρακόσιους λειτουργούς (*τριήραρχοι καθίστανται τετρακόσιοι έκαστου ένιαυτοῦ*, 3.4).

Το ύψος της δαπάνης μπορούσε να αυξηθεί όταν το καράβι ήταν παλιό και σε κακή κατάσταση, όπως φαίνεται από το παρακάτω παράθεμα από τους *Ιππής*, όπου ο Παφλαγών απειλεί τον Αλλαντοπόλη ότι θα τον κάνει τριηράχη και με τον τρόπο αυτό θα τον καραστρέψει:

*ἐγὼ σε ποιήσω τριηραρχεῖν
ἀναλίσκοντα τῶν
σαυτοῦ, παλαιὰν ναῦν ἔχοντ',*

(*Αριστοφ. Ιππής*, 912-4)

Οι τριηραρχίες, όπως και οι χορηγίες, ήταν ετήσιας βάσης. Η κυριαρχία της Αθήνας βασίστηκε στην ετοιμότητα του ναυτικού της και τις πολεμικές επιχειρήσεις που έφερε εις πέρας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της επέκτασης και σταθεροποίησης της Ηγεμονίας (470-450 π.Χ.). Αλλά και κατά τη διάρκεια του πολέμου με την Πελοποννησική Συμμαχία όπως είναι φυσικό.

Ο νόμος προέβλεπε τις κατηγορίες ατόμων, που δεν είχαν δικαίωμα να αναλάβουν ή μπορούσαν να εξαιρεθούν της υποχρώσης για την ανάληψη λειτουργιών. Ανάμεσα στις εξαιρέσεις περιλαμβάνονται οι μέτοικοι που δεν είχαν δικαίωμα να αναλάβουν τη τριηραρχία και όποιος είχε ήδη χρηματίσει λειτουργός

⁹⁶Christ (2006) 146

⁹⁷Christ (2006) 147

μέσα στο έτος. Ενδιαφέρον προκαλεί η εξαίρεση των κληρούχων-λόγω διαμονής εκτός Αττικής- από την ανάληψη λειτουργιών, ακόμα και αν διέθεταν περιουσία στην Αττική.⁹⁸

Άλλος τρόπος να συνεισφéréουθιν οι πλούσιοι ήταν η εισφορά, ένα φόρος κατά τη διάρκεια των πολέμων, που πληρωνόταν σε χρήματα⁹⁹. Ο φόρος αυτός μαρτυράται για πρώτη φορά στον Θουκυδίδη (*καὶ αὐτοὶ ἐσενεγκόντες τότε πρῶτον ἐσφορὰν διακόσια τάλαντα*, 3.19) για το έτος 428, όταν είχε ήδη ξεκινήσει ο Πελοποννησιακός Πόλεμος. Η επιλογή των πλουσίων πιθανόν γινόταν από τους δημάρχους κάθε δήμου, οι οποίοι ίσως να ήταν υπεύθυνοι και για τη συλλογή του φόρου.¹⁰⁰ Ο Συγγραφέας δεν φαίνεται να αμφισβητεί την κρίση των αξιωματούχων που έργο τους είχαν την επιλογή των πιο οικονομικά εύρωστων Αθηναίων.

Στους *Ιππης*, όπου ο Παφλαγών απειλεί τον Αλλαντοπώλη ότι θα τον εγγράψει στους καταλόγους των πλουσίων για να πληρώσει εισφορά:

*δώσεις ἐμοὶ καλὴν δίκην
ἰπούμενος ταῖς ἐσφοραῖς.
ἐγὼ γὰρ ἐς τοὺς πλουσίους
σπεύσω σ' ὅπως ἂν ἐγγραφῆς.*

(*Αριστοφ. Ιππης*. 923-6)

Στους *Βατράχους*, ο Αισχύλος κατηγορεί τον Ευριπίδη για το ότι οι πλούσιοι δεν επιθυμούν να πληρώσουν την εισφορά και κυκλοφορούν ρακένδυτοι:¹⁰¹

*οὐκουν ἐθέλει γε τριηραρχεῖν πλουτῶν οὐδεις διὰ ταῦτα,
ἀλλὰ ρακίοις περιειλάμενος κλάει καὶ φησὶ πένεσθαι.*

(*Αριστοφ. Βατρ.* 1065-6)

Αναμφίβολα, κατά τη διάρκεια του πολέμου το οικονομικό βάρος στις πλάτες των πλουσίων τούς είχε κουράσει. Για το λόγο αυτό, αλλά και για να εξοικονομήσει

⁹⁸Christ (2006) 152

⁹⁹Christ (2006) 146

¹⁰⁰Christ (2006) 149

¹⁰¹Για τους τρόπους με τους οποίους ένας πλούσιος μπρορούσε να κρύψει τον πλούτο τους: Christ (2006) 191-4

χρήματα, η πόλη μείωσε τον αριθμό των κωμωδιών από πέντε σε τρεις στα Μεγάλα Διονύσια και τα Λήναια και μειώθηκαν και τα ποσά που διετίθεντο για τις θεατρικές παραγωγές. Ο Χορός των Βατράχων κάνει μνεία της κακής κατάστασης στην οποία βρίσκονται τα κοστούμια που φορούν τα μέλη του:

*σὺ γὰρ κατεσχίσω μὲν ἐπὶ γέλωτι
κάπ' εὐτελείᾳ τόδε τὸ σανδαλίσκον
καὶ τὸ ῥάκος,
κάξηῦρες ὄστ' ἄζημίους
παίξειν τε καὶ χορεύειν.*

(Αριστοφ. Βατρ. 405-9)

Οι οικονομικές επιβαρύνσεις φαίνεται ότι ήταν ένας από τους λόγους του ολιγαρχικού πραξικοπήματος του 411, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης:

*πολλὰς ἐλπίδας εἶχον αὐτοὶ θ' ἑαυτοῖς οἱ δυνατώτατοι τῶν πολιτῶν τὰ
πράγματα, οἵπερ καὶ ταλαιπωροῦνται μάλιστα, ἐς ἑαυτοὺς περιποιήσκειν καὶ τῶν
πολεμίων ἐπικρατήσκειν.*

(Θουκ. 8.48.1)

Ο μεγάλος ιστορικός επαληθεύεται, καθώς ο δήμος μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας εισήγαγε την συντηρηαρχία και τη συγχορηγία. Είναι, όμως, αντιληπτό ότι οι λειτουργίες αποτελούσαν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της αθηναϊκής δημοκρατίας και δίχως αυτές η δραματική παραγωγή και το ετοιμοπόλεμο αθηναϊκό ναυτικό θα ήταν αδύνατα.

5.6 Το λατρευτικό πρόγραμμα και δημόσιες υποδομές της Αθήνας.

Η θέσπιση νέων γιορτών και ο ερτασμός με πολυήμερες εκδηλώσεις ήταν πολιτική επιλογή της δημοκρατικής παράταξης. Στην Αθήνα πλήθος εορτών θεσπίστηκαν και δημόσια έργα διενεργήθηκαν τον 5ο αιώνα με σκοπό την πρόσβαση όλων στον πολιτισμό, τον εξωραϊσμό της πόλης και τη βελτίωση της καθημερινής ζωής.

Το λατρευτικό πρόγραμμα και οι εορτασμοί είχαν αυξηθεί κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Περικλή, καθιστώντας προσιτά στους φτωχούς αγαθά που μέχρι τότε μόνο οι πλούσιοι είχαν την ευκαιρία να απολαμβάνουν:¹⁰²

θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ ἑορτὰς καὶ τεμένη γνοῦς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἷόν τέ ἐστὶν ἐκάστῳ τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἴστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλὴν καὶ μεγάλην, ἐξηῦδρεν ὅτῳ τρόπῳ ἔσται ταῦτα. θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἢ πόλις ἱερεῖα πολλά: ἔστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.9)

Όπως φαίνεται στο παραπάνω απόσπασμα ένα από αυτά τα αγαθά ήταν το δικαίωμα των δημοτών να συμμετέχουν και να παίρνουν μερίδιο των σφαγείων που θυσιάζονταν στους θεούς, πολλά από τα οποία προσέφεραν οι συμμαχικές πόλεις. Για παράδειγμα, ήταν υποχρεωμένες να δίνουν από ένα βόδι στην Αθήνα για τον εορτασμό των Μεγάλων Παναθηναίων.¹⁰³ Η πρόβλεψη αυτή ήταν πολύ σημαντική για τους φτωχότερους πολίτες της Αθήνας, που με τον τρόπο αυτό μπορούσαν να τρώνε κρέας τουλάχιστον κάποιες μέρες του χρόνου. Παράλληλα, διεκπεραίωναν το θρησκευτικό τους καθήκον.

Οι δημότες συμμετείχαν ενεργά στις θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως οι δραματικοί διαγωνισμοί, και πληρώνονταν για τη συμμετοχή τους.

ἐν ταῖς χορηγίαις αὖ καὶ γυμνασιαρχίαις ...γιγνώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι...ὁ δὲ δῆμος...γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοῖ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων.

([Ξεν.]Αθ.Πολ. 1.13)

Το παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται στα χρήματα που προσέφεραν οι πλούσιοι Αθηναίοι μέσω των λειτουργιών και έπαιρναν οι Αθηναίοι για δύο¹⁰⁴ λειτουργίες, τη χορηγία και τη γυμνασιαρχία. Η χορηγία ήταν η ανάληψη των εξόδων για το Χορό μίας δραματικής παράστασης και γυμνασιαρχία η κάλυψη των εξόδων των σκυταλοδρόμων για κάποια λαμπαδηδρομία.¹⁰⁵

¹⁰²Κωνσταντινόπουλος (1989) 70

¹⁰³Andeson (2002) 58

¹⁰⁴Από το απόσπασμα έχουν αφαιρεθεί τα σημεία που αναφέρονται στη λειτουργία της τριηραρχίας, καθώς δεν είναι σχετικά με το περιεχόμενο της ενότητας.

¹⁰⁵MacDowell (2015) 247

Η πληθώρα εορτών είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους είναι προβληματική η απόδοση της δικαιοσύνης.

πῶς γὰρ ἂν καὶ οἷοί τε εἶεν, οὐστὶνας πρῶτον μὲν δεῖ ἐορτάσαι ἐορτὰς ὅσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων (ἐν δὲ ταύταις ἤττον τινα δυνατὸν ἐστὶ διαπράττεσθαι τῶν τῆς πόλεως) , ἔπειτα δὲ δίκας καὶ γραφὰς καὶ εὐθύνας ἐκδικάζειν ὅσας οὐδ' οἱ σύμπαντες ἄνθρωποι ἐκδικάζουσι

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 3.2)

Ο λόγος για τον οποίο οι ολιγαρχικοί καταφέρονταν εναντίον των γιορτών ήταν ότι οι πολυτέλειες που ήταν αρχικά διαθέσιμες μόνο για πλουσίους, όπως οι παραστάσεις και οι θυσίες, έγιναν προσιτές και στους φτωχούς¹⁰⁶. Εκτός από τις εορτές, οι δημότες απέκτησαν πρόσβαση και σε λουτρά και χώρους εκγύμνασης.

καὶ γυμνάσια καὶ λουτρά καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίᾳ ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὐτῶ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαιίστρας πολλὰς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας: καὶ πλείω τούτων ἀπολαβεὶ ὁ ὄχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.10)

Η εν λόγω αναφορά των δημοσίων λουτρών είναι η αρχαιότερη ένδειξη για λουτρά στην Αθήνα. Μάλιστα εκφέρεται με ρήμα στον ενεστώτα που σημαίνει ότι ίσως να χτίζονταν τότε¹⁰⁷. Λίγο μεταγενέστερες είναι οι αναφορές σε δημόσια λουτρά έχουμε και σε κωμωδίες του Αριστοφάνη.¹⁰⁸ Στην Αθήνα χτίζονταν νέες εγκαταστάσεις, λουτρά, χώροι άθλησης και αναψυχής. Τέλος, η λέξη ὄχλος σημαίνει «μάζα, πλήθος κατώτερης τάξης, ενόχληση, διατάραξη» παραπέμπει στην αθρόα συνέλευση των φτωχών Αθηναίων πολιτών στους οποίους δίνονταν η ευκαιρία αυτή.

Κατά τον 5^ο αιώνα χτίστηκαν νέοι ναοί στην Ακρόπολη. Πέρα από την ίδια τον Παρθενώνα, το Ερεχθειόν. Επίσης φτιάχτηκε μία μεγαλοπρεπή είσοδο στην Ακρόπολη και ο ναός της Αθηνάς Νίκης. Αυτό το σύνολο που διακοσμήθηκε και αετώματα και γλυπτά και βέβαια αγάλμα/ελεύθερα γλυπτά και δημιουργούσε ένα επιβλητικό αποτέλεσμα που συμπληρωνόταν από άλλα ναϊκά οικοδομήματα προηγούμενων περιόδων, όπως η Αθηνά Πρόμαχος (465-456), άγαλμα κολοσσιαίου μεγέθους που φαινόταν από τη θάλασσα στα ανοιχτά του Σουνίου¹⁰⁹. Το Σούνιο

¹⁰⁶Κωνσταντινόπουλος (1989) 70

¹⁰⁷Marr and Rhodes (2008) 115

¹⁰⁸Νεφ. 423/Βατρ. 405/Ιππηγ 424, 1060-1

¹⁰⁹Πλαντζος (2011) 163

βρίσκεται στο νότιο άκρο της Αττικής και απ' εκεί παρέπλεαν τα πλοία που έφταναν από τα ανατολικά, όπου βρίσκονταν οι περισσότερες συμμαχικές πόλεις. Τον 5^ο αιώνα χτίστηκε, επίσης, και το Αρρηφόριον και λειτουργούσαν και άλλα ιερά στο λόφο της Ακρόπολης: το Ιερό του Πανδίωνος, του Διός Πολιέος και άλλα προς τιμήν θεών και θεοτήτων. Ακόμα, ναϊκά οικοδομήματα ανεγέρθηκαν και σε άλλες περιοχές της Αττικής, όπως ο ναός του Ηφαίστου ή Θησείου, ο ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο (450-440), ο ναός της Αρτέμιδας Αγροτέρας στον Ιλισό που αποδίδεται στον Καλλικράτη. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Αθηναίοι συνέχιζαν να χτίζουν και κατά τη διάρκεια του πολέμου και πράγματι, η Αθήνα ήταν *πόλιν καλήν και μεγάλην* όπως την χαρακτηρίζει ο Συγγραφέας (*Αθην. Πολ.* 2.9).

Αναμφίβολα, και μετά τον θάνατο του Περικλή ακολουθείται η πολιτική του: «Ο Περικλής φρόντιζε να υπάρχει πάντα στην πόλη κάποια γιορτή ή συμπόσιο ήταν πανηγυρικό θέαμα ώστε να υπάρχει αντικείμενο ενασχόλησης και αμβλυνθούν οι πολιτικές αντιθέσεις»¹¹⁰. Όπως επιβεβαιώνουν τα παρακάτω αποσπάσματα του Επιταφίου:

Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίοις νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἢ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει.

(*Θουκ.* 2.38)

Φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρὸν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον.

(*Θουκ.* 2.40)

¹¹⁰Κωνσταντινόπουλος (1989) 70

5.7 Δικλείδες ασφαλείας του πολιτεύματος: ευθύνες, η εξορία και δήμευση περιουσίας, η ατιμία

Ο Συγγραφέας αναφέρεται συγκεκριμένα στην ατιμία στις τελευταίες δύο παραγράφους του έργου. Γίνεται, μάλιστα, διάκριση μεταξύ εκείνων που άδικα καταδικάστηκαν και αυτών που δίκαια υποβιβάστηκαν σε άτιμους. *Άτιμοι* ήταν όσοι είχαν στερηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα. Δεν ήταν απαραίτητα αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν την πόλη, αλλά, καθώς ήταν πλέον αποκομμένοι από τη ζωή της πόλης, επέλεγαν να φύγουν μακριά. Η ατιμία μπορούσε να είναι μερική ή ολική και η ολική διακρινόταν σε απόλυτη και σχετική¹¹¹ και δεν είχε ημερομηνία λήξης, αλλά διαρκούσε μέχρι να εκδοθεί ψήφισμα παύσης.¹¹² Η ολική απόλυτη ατιμία επέφερε παντοτινή εξορία και δήμευση της περιουσίας. Η ολική σχετική ατιμία συνεπαγόταν τον αποκλεισμό του πολίτη από το να αγορεύει και να προτείνει προτάσεις· πιο ήπια ήταν η σχετική μερική ατιμία με την οποία τιμωρούνταν όσοι δεν εξοφλούσαν τα χρέη προς την πόλη¹¹³. Αυτοί θα είχαν το δικαίωμα να μείνουν στην πόλη με μειωμένα όμως τα πλεονεκτήματα της ιδιότητας του πολίτη.

ὑπολάβοι δέ τις ἂν ὡς οὐδείς ἄρα ἀδίκως ἠτίμωται Ἀθήνησιν. ἐγὼ δὲ φημί τινας εἶναι οἱ ἀδίκως ἠτίμωνται. ὀλίγοι μὲντοι τινές <εἴσιν>: ἀλλ' οὐκ ὀλίγων δεῖ τῶν ἐπιθουμένων τῇ δημοκρατίᾳ τῇ Ἀθήνησιν, ἐπεὶ τοι καὶ οὕτως ἔχει, οὐδὲν ἐνθυμεῖσθαι ἀνθρώπους οἵτινες δικαίως ἠτίμωνται, ἀλλ' εἴ τινες ἀδίκως. πῶς ἂν οὖν ἀδίκως οἴοιτό τις ἂν τοὺς πολλοὺς ἠτιμᾶσθαι Ἀθήνησιν, ὅπου ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἄρχων τὰς ἀρχάς; ἐκ δὲ τοῦ μὴ δικαίως ἄρχειν μηδὲ λέγειν τὰ δίκαια <μηδὲ> πράττειν, ἐκ τοιούτων ἄτιμοι εἰσὶν Ἀθήνησι. ταῦτα χρὴ λογιζόμενον μὴ νομίζειν εἶναι τι δεινὸν ἀπὸ τῶν ἀτίμων Ἀθήνησιν.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 3.12-13)

Το σχολιό του ότι υπήρξαν πολίτες που έχασαν άδικα τα πολιτικά τους δικαιώματα και μάλιστα το "θυμούνται" σημαίνει ότι υπάρχει μία ομάδα ατόμων - εκτός Αθηνών- που είναι δυσαρεστημένοι με το δημοκρατικό καθεστώς, και οι οποίοι ίσως και ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν δράση εναντίον των δημοκρατικών.¹¹⁴

¹¹¹Biscardi (2005) 147-8

¹¹²Biscardi (2005) 150

¹¹³Biscardi (2005) 149

¹¹⁴Marr and Rhodes (2008) 165

Η φράση *μη δικάϊως ἄρχειν* μάς κατευθύνει στις ευθύνες. Εύθυνα ήταν το όνομα της διαδικασίας στην οποία υποβάλλονταν οι άρχοντες στο τέλος της θητείας τους, ώστε να διαπιστωθεί εάν άσκησαν καλώς τα καθήκοντά τους· ειδάλλως θα τους επιβαλλόταν ποινή¹¹⁵.

Το δεύτερο σκέλος *μηδὲ λέγειν τὰ δίκαια* αναφέρεται σε ανθρώπους που αγόρευαν και πρότειναν νόμους ή ψηφίσματα ή έπαιρναν τον λόγο στη συνέλευση του δήμου. Υπήρχε ειδική διαδικασία για όποιον πρότεινε νόμο παράνομο ή σχέδιο που δε τελεσφορούσε. Ο Αλκιβιάδης, για παράδειγμα, γνώριζε ότι, αν μετά τον όλεθρο στη Σικελία, επέστρεφε στην Αθήνα θα δικαζόταν, και πιθανότατα, θα καταδικαζόταν ως εισηγητής της εκστρατείας.

Πιο ευρεία είναι η τρίτη κατηγορία αδικημάτων: *τὰ δίκαια <μηδὲ> πράττειν*. Φαίνεται να αφορά το σύνολο της ζωής του πολίτη σε σχέση με το σεβασμό προς τους νόμους και περιελάμβανε τις μη-νόμιμες πράξεις στις οποίες προέβαιναν οι πολίτες ως ιδιώτες και όχι ως δημόσιοι λειτουργοί.

Οι κατηγορίες των αδικημάτων που θεωρούνταν κολάσιμες με την ποινή της ατιμίας, αναφέρονται απο τον Ανδοκίδη στον λόγο του *Περί των Μυστηρίων*, (Ανδ.Μυστ.73-9). Μάλιστα στον ίδιο λόγο του διασώζει το διάταγμα του Πατροκλίδη (του έτους 405), το οποίοι αποκαθιστούσε τους άτιμους σε πολίτες με πλήρη δικαιώματα με απόδοση αμνηστείας:

ἐπεὶ γὰρ αἱ νῆες διεφθάρησαν καὶ ἡ πολιορκία ἐγένετο, ἐβουλεύσασθε περὶ ὁμονοίας, καὶ ἔδοξεν ὑμῖν τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους ποιῆσαι, καὶ εἶπε τὴν γνώμην Πατροκλείδης.

(Ανδ. Μυστ. 73)

5.8 Προτάσεις του Συγγραφέα για λύση του πολιτεύματος.

εἰ δ' ἐνόμιαν ζητεῖς, πρῶτα μὲν ὄψει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας: ἔπειτα κολάσουσιν οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλεύσουσιν οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ ἔάσουσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλεύειν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν. ἀπὸ τούτων τοίνυν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ' ἂν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.9)

¹¹⁵Για την εύθυνα, βλ. MacDowell (2015) 262-265

ὥστε μὲν γὰρ βέλτιον ἔχειν τὴν πολιτείαν, οἷόν τε πολλὰ ἐξευρεῖν, ὥστε μέντοι ὑπάρχειν μὲν δημοκρατίαν εἶναι, ἀρκούντως δὲ τοῦτο ἐξευρεῖν, ὅπως βέλτιον πολιτεύσονται, οὐ ῥάδιον, πλὴν, ὅπερ ἄρτι εἶπον, κατὰ μικρόν τι προσθέντα ἢ ἀφελόντα.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 3.9)

Στα παραπάνω αποσπάσματα δηλώνεται πρώτον, η επιθυμία του Συγγραφέα για αποστέρηση του δήμου από τα πολιτικά του δικαιώματα και δεύτερον, φαίνεται ότι δεν επιθυμεί μία βαία αλλαγή του πολιτεύματος, αλλά προτιμά μία σταδιακή μετάβαση στην ολιγαρχία.

Με την πρόταση του συγγραφέα για το πώς θα αλλάξει το πολίτευμα γεννάται το ερώτημα ποιος θα υποστήριζε μία τέτοια απόφαση. Δύο φορές στα τέλη του 5^{ου} αιώνα σημειώθηκαν πραξικοπήματα εναντίον της δημοκρατίας. Οι Αθηναίοι ολιγαρχικοί πήραν την εξουσία, αλλά χωρίς καμία προηγούμενη εμπειρία και χωρίς καμία σταθερή ιδεολογία¹¹⁶ η ολιγαρχία απέτυχε και τις δύο φορές. Ο Συγγραφέας λοιπόν πέφτει έξω στις προβλέψεις του για την επίτευξη αλλαγής πολιτεύματος.

¹¹⁶Carey (2010) 42

6. Η Αθήνα στο απόγειό της:

Ένα παράδειγμα δημοκρατικής θαλασσοκρατορίας.

Το θαύμα της Αθήνας στηρίχτηκε σε δύο πυλώνες: τη δημοκρατία και τη θαλασσοκρατορία. Το κεφάλαιο αυτό φέρει στον τίτλο την φράση "δημοκρατική θαλασσοκρατορία" γιατί αποδίδει με ακρίβεια τη σχέση της δημοκρατίας με τη θαλασσοκρατορία. Η αθηναϊκή κυριαρχία στη θάλασσα υπήρχε και πριν τη δημοκρατία, αλλά η αθηναϊκή δημοκρατία δεν θα είχε αναπτυχθεί χωρίς την εμπορική ανάπτυξη και τις ευκαιρίες που προσέφερε η θαλασσοκρατορία.

Η θαλασσοκρατία διατρέχει οργανικά την πολιτική ζωή της πόλης, εσωτερική και εξωτερική, όπως θα αναλύσουμε στις επόμενες υποενότητες. Εσωτερικά, αποτελεί στήριγμα της δημοκρατίας και δύναμη του δήμου και φέρνει πλουτο και ευημερία στους κατοίκους. Εξωτερικά, είναι σημείο υπεροχής και κύρους ανάμεσα στους συμμάχους και τους εχθρούς.

6.1 Αθήνα: Η υπόθεση της πόλεως-νησιού

Στην πολιτική επιχειρηματολογία του 5^{ου} αιώνα εμφανίζεται ένα μάλλον περίεργο υποθετικό σενάριο: τι θα γινόταν αν η Αθήνα ήταν νησί. Γνωρίζουμε ότι και οι δύο πλευρές το χρησιμοποιούσαν ως υπόθεση για να στηρίξουν τις απόψεις τους (Θουκ. 1.143.5, [Ξεν.]Αθ.Πολ. 2.14-2.16). Πιθανή πηγή του σεναρίου αυτού είναι ο χρησμός των ξύλινων τειχών που έδωσε η Πυθία στους Αθηναίους ως τρόπο σωτηρίας από την περσική λαίλαπα το 480. Οι Αθηναίοι που ερμήνευσαν τα ξύλινα τείχη ως τα πλοία του στόλου τους -στα οποία και κατέφυγαν- σώθηκαν. Δεν θα είχε, όμως, χρειαστεί να καταφύγουν στα καράβια αν η Αθήνα ήταν νησί. Αν και περισσότερο πρόκειται για μία υπόθεση με σκοπό να επηρεάσει τα πλήθη, ήταν πιθανότατα έμπνευση της δημοκρατικής παράταξης, ίσως και του ίδιου του Περικλή.¹¹⁷ Είναι, πιθανόν, η πηγή έμπνευσης της αλληγορίας της χαμένης Ατλαντίδας. Η Ατλαντίδα, όπως η Αθήνα, είναι μία κραταιά ναυτική δύναμη, αλλά σε αντίθεση με αυτή είναι νησί.

¹¹⁷Marr and Rhodes (2008) 121

Ο Περικλής αναλύει στους δημότες το σχέδιο το οποίο θα πρέπει να ακολουθήσουν στο μέλλον:

μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος. σκέψασθε δέ: εἰ γὰρ ἤμεν νησιῶται, τίνες ἂν ἀληπτότεροι ἦσαν; καὶ νῦν χρὴ ὅτι ἐγγύτατα τούτου διανοηθέντας τὴν μὲν γῆν καὶ οἰκίας ἀφεῖναι, τῆς δὲ θαλάσσης καὶ πόλεως φυλακὴν ἔχειν, καὶ Πελοποννησίοις ὑπὲρ αὐτῶν ὀργισθέντας πολλῶ πλέοσι μὴ διαμάχεσθαι (κρατήσαντές τε γὰρ αὐθις οὐκ ἐλάσσοσι μαχοῦμεθα καὶ ἦν σφαλῶμεν, τὰ τῶν ζυμμάχων, ὅθεν ἰσχύομεν, προσαπόλλυται: οὐ γὰρ ἡσυχάσουσι μὴ ἰκανῶν ἡμῶν ὄντων ἐπ' αὐτοὺς στρατεύειν) , τὴν τε ὀλόφυσιν μὴ οἰκιῶν καὶ γῆς ποιεῖσθαι, ἀλλὰ τὰ τῶν σωμάτων: οὐ γὰρ τάδε τοὺς ἄνδρας, ἀλλ' οἱ ἄνδρες ταῦτα κτῶνται.

(Θουκ. 1.143.5)

Στην *Αθηναίων Πολιτεία*, ο γράφων αφιερώνει τις παραγράφους 14-16 του δεύτερου τμήματος του έργου στο εν λόγω υποθετικό σενάριο. Αν η Αθήνα ήταν νησί και ταυτόχρονα θαλασσοκράτειρα, θα μπορούσαν να προστατέψουν τη γη τους, αφού τα πλοία θα προστάτευαν το νησί. Αφού, όμως, δεν είναι, τα χωράφια έχουν αφεθεί στα χέρια των εχθρών που τα καταστρέφουν. Το αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής είναι ότι οι γεωργοί και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες στρέφονται προς τους εχθρούς.

εἰ γὰρ νῆσον οἰκοῦντες θαλασσοκράτορες ἦσαν Ἀθηναῖοι, ὑπῆρχεν ἂν αὐτοῖς ποιεῖν μὲν κακῶς, εἰ ἐβούλοντο, πάσχειν δὲ μηδέν, ἕως τῆς θαλάττης ἦρχον, μηδὲ τμηθῆναι τὴν ἑαυτῶν γῆν μηδὲ προσδέχεσθαι τοὺς πολεμίους: νῦν δὲ οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ πλούσιοι Ἀθηναίων ὑπέρχονται τοὺς πολεμίους μᾶλλον, ὁ δὲ δῆμος, ἅτε εὖ εἰδὼς ὅτι οὐδὲν τῶν σφῶν ἐμπρήσουσιν οὐδὲ τεμοῦσιν, ἀδεῶς ζῆ καὶ οὐχ ὑπερχόμενος αὐτούς.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.14)

Το δεύτερο θετικό που θα απολάμβαναν οι Αθηναίοι αν ήταν νησί, παραδόξως, είναι ότι δεν φοβόντουσαν μία ολιγαρχική επανάσταση με το άνοιγμα των πυλών:

πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἑτέρου δέους ἀπηλλαγμένοι ἂν ἦσαν, εἰ νῆσον ᾧκουν, μηδέποτε προδοθῆναι τὴν πόλιν ὑπ' ὀλίγων μηδὲ πύλας ἀνοιχθῆναι μηδὲ πολεμίους ἐπεισπεσεῖν: πῶς γὰρ νῆσον οἰκούντων ταῦτ' ἂν ἐγίγνετο; μηδ' αὖ

στασιάσαι τῷ δήμῳ μηδέν, εἰ νῆσον ᾗκουν: νῦν μὲν γὰρ εἰ στασιάσαιεν, ἐλπίδα ἂν ἔχοντες ἐν τοῖς πολεμίοις στασιάσειαν, ὡς κατὰ γῆν ἐπαζόμενοι: εἰ δὲ νῆσον ᾗκουν, καὶ ταῦτ' ἂν ἀδεῶς εἴχεν αὐτοῖς.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.15)

Καταλήγει παρουσιάζοντας την εναλλακτική των Αθηναίων αφού δεν είναι νησί: μεταφέρουν την περιουσία τους σε νησιά της Συμμαχίας εγκαταλείποντας, ουσιαστικά, τη δική τους γη:

ἐπειδὴ οὖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἔτυχον οἰκήσαντες νῆσον, νῦν τάδε ποιῶσι: τὴν μὲν οὐσίαν ταῖς νήσοις παρατίθενται, πιστεύοντες τῇ ἀρχῇ τῇ κατὰ θάλατταν, τὴν δὲ Ἀττικὴν γῆν περιορῶσι τεμνομένην, γινώσκοντες ὅτι εἰ αὐτὴν ἐλέησουσιν, ἐτέρων ἀγαθῶν μειζόνων στερήσονται.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.16)

Ο συλλογισμός του Συγγραφέα είναι λανθασμένος για δύο λόγους. Πρώτον, ξεκινά υποθέτοντας ότι η Αθήνα θα μπορούσε να είναι και νησί και να εξουσιάζει τη θάλασσα. Είναι αμφίβολο ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συμβεί. Ακόμα και τα μεγαλύτερα νησιά της Συμμαχίας δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν την Αθήνα σε πλούτο και δύναμη. Γνωρίζουμε από τον Θουκυδίδη ότι οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν για θαλασσινές δυνάμεις του παρελθόντος: το Μίνωας (Θουκ.1.4), τους Κάρες, τους Φοίνικες (Θουκ.1.8) και τους Μυκηναίους (Θουκ.1.9). Δεύτερον, οι Αθηναίοι να μην επεδίωκαν να αποκτήσουν κτήσεις στα νησιά όχι, όμως, επειδή προτιμούσαν να έχουν εκεί γη και όχι στην Αττική (Θουκ.2.18), αλλά επειδή μετέβαιναν ως κληρούχοι και ίσως και για να αποφύγουν την ανάληψη λειτουργιών, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Ας υποθέσουμε, όμως, ότι η Αθήνα στην ακμή της, το 440 π.Χ., γινόταν με κάποιο μαγικό τρόπο νησί, δεν θα είχε τα πλεονεκτήματα της χερσαίας δύναμης, δηλαδή καλλιεργήσιμες εκτάσεις, αύξηση ζωτικού χώρου με χερσαία επέκταση σε χώρο που μπορεί να τον ιδιοποιηθεί, έλεγχο παρακείμενων περιοχών, έλεγχο περασμάτων και παρεμπόδιση των εχθρικών χερσαίων δυνάμεων να επεκταθούν σε κοντινές προχές. Κυρίως, όμως, όπως αναφέρει ο Συγγραφέας, αν ήταν νησί δεν θα μπορούσε να μεταφέρει πολύ στρατό από άλλες περιοχές, καθώς θα πέθαιναν από την πείνα στον περιορισμένο χώρο του νησιού.

Συμπεραίνουμε, συνεπώς, ότι το γεγονός ότι δεν ήταν νησί ήταν ταυτόχρονα δύναμη και αδυναμία για την Αθήνα. Δύναμη, για τους λόγους που αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο· αδυναμία, γιατί η πολιτική της θαλασσοκρατορίας επέβαλε την εγκατάλειψη των περιφερειών τα χέρια των Λακεδαιμονίων και προκάλεσε την απογοήτευση μεγάλης μερίδας Αθηναίων που είδαν το βίος τους να καταστρέφεται. Εκθέτει έτσι τους λόγους για τους οποίους θεωρεί ότι η επιλογή της συγκεκριμένης υπόθεσης για την χάραξη της στρατηγικής στον πόλεμο συνιστά μία λάθος επιλογή για την Αθήνα:

ένος δὲ ἐνδεεῖς εἰσιν: εἰ γὰρ νῆσον οἰκοῦντες θαλασσοκράτορες ἦσαν Ἀθηναῖοι, ὑπῆρχεν ἂν αὐτοῖς ποιεῖν μὲν κακῶς, εἰ ἐβούλοντο, πάσχειν δὲ μηδὲν, ἕως τῆς θαλάττης ἤρχον, μηδὲ τμηθῆναι τὴν ἑαυτῶν γῆν μηδὲ προσδέχεσθαι τοὺς πολεμίους: νῦν δὲ οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ πλούσιοι Ἀθηναίων ὑπέρχονται τοὺς πολεμίους μᾶλλον, ὁ δὲ δῆμος, ἅτε εὖ εἰδὼς ὅτι οὐδὲν τῶν σφῶν ἐμπρήσουσιν οὐδὲ τεμοῦσιν, ἀδεῶς ζῆ καὶ οὐχ ὑπερχόμενος αὐτούς.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.14)

6.2. Τα πλεονεκτήματα της θαλασσοκρατίας και η αυτάρκεια της Αθηναϊκής Δημοκρατίας

Αν και ολιγαρχικός, ο Συγγραφέας αφιερώνει μεγάλο κομμάτι του έργου στα πλεονεκτήματα της θαλασσοκρατίας.

τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἰοί τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. εἰ γάρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἴ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοί εἰσι, παρὰ μὲν τοῦ ξύλου, παρὰ δὲ τοῦ σίδηρος, παρὰ δὲ τοῦ χαλκός, παρὰ δὲ τοῦ λίνου, παρὰ δὲ τοῦ κηρός. πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἐάσουσιν οἵτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσιν ἢ οὐ χρήσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν ποιῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν, ἄλλη δ' οὐδεμία πόλις δύο τούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλα καὶ λίνον, ἀλλ' ὅπου λίνον ἐστὶ πλεῖστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος: οὐδὲ χαλκός καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως οὐδὲ τάλλα δύο ἢ τρία μιᾶ πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῇ, τὸ δὲ τῇ.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.11-2)

Ο Συγγραφέας μιλάει για τα υλικά που χρειάζονται για την κατασκευή και συντήρηση στόλου. Αν και η Αθήνα δεν είναι αυτάρκης σε κανένα από αυτά μπορεί και βρίσκει τις πρώτες ύλες από άλλες περιοχές. Δεδομένου ότι κάποια από αυτά τα υλικά πρέπει να μεταφερθούν με θαλάσσια μέσα, η Αθήνα είναι σε θέση να εμποδίσει τις μεταφορές σε άλλες πόλεις, ώστε να μην δημιουργηθεί αντίπαλη ναυτική δύναμη. Δεν έφτασε, όμως, ποτέ στο σημείο της απαγόρευσης, όπως προέβλεπε η συμφωνία (390-380) του βασιλιά Αμύντα και των κατοίκων της Χαλκιδικής, οι οποίοι συμφώνησαν ότι δεν θα εξήγαγαν χωρίς την άδεια του βασιλιά.¹¹⁸ Σαφώς, η Αθήνα ασκούσε σημαντικό έλεγχο σε ένα μεγάλο μέρος του Αιγαίου, και όχι μόνο, αλλά θα ήταν ουτοπικό να πούμε ότι ασκούσε τον απόλυτο έλεγχο. Όπως οι σύμμαχοι της Αθήνας, έτσι και η Πελοποννησιακή συμμαχία συνέχιζε να κάνει εμπόριο και όταν η Αθήνα θέλησε να ελέγξει με βίαιο τρόπο την αγορά, ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος.

Ακόμα και στον πόλεμο, οι άρχοντες της θάλασσας μπορούν και εκστρατεύουν σε μακρινές χώρες χωρίς να χρειάζεται να ανησυχούν για τις διαθέσεις των κατοίκων που κατοικούν στις ενδιάμεσες περιοχές, όπως οι λαοί που εκστρατεύουν με πεζικό.

ἔπειτα δὲ τοῖς μὲν κατὰ θάλατταν ἄρχουσιν οἷόν τ' ἀποπλεῦσαι ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ὅποσον βούλει πλοῦν, τοῖς δὲ κατὰ γῆν οὐχ οἷόν τε ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ἀπελθεῖν πολλῶν ἡμερῶν ὁδόν: βραδεῖαί τε γὰρ αἱ πορεῖαι καὶ σῆτον οὐχ οἷόν τε ἔχειν πολλοῦ χρόνου πεζῆ ἰόντα. καὶ τὸν μὲν πεζῆ ἰόντα δεῖ διὰ φιλίας ἰέναι ἢ νικᾶν μαχόμενον, τὸν δὲ πλέοντα, οὗ μὲν ἂν ἦ κρείττων, ἔξεστιν ἀποβῆναι, <οὗ δ' ἂν μὴ ἦ, μὴ ἀποβῆναι> ταύτη τῆς γῆς, ἀλλὰ παραπλεῦσαι, ἕως ἂν ἐπὶ φιλίαν χώραν ἀφίκηται ἢ ἐπὶ ἥττους αὐτοῦ.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.5)

Οι Αθηναίοι εισήγαγαν, πέρα από τα απαραίτητα για τις πολεμικές προετοιμασίες, και είδη διατροφής και ένδυσης.

ἔπειτα νόσους τῶν καρπῶν αἱ ἐκ Διός εἰσιν οἱ μὲν κατὰ γῆν κράτιστοι χαλεπῶς φέρουσιν, οἱ δὲ κατὰ θάλατταν ῥαδίως. οὐ γὰρ ἅμα πᾶσα γῆ νοσεῖ: ὥστε ἐκ τῆς εὐθενούσης ἀφικνεῖται τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσιν.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.6)

¹¹⁸Marr and Rhodes (2008) 117

Σε καιρό ειρήνης και όχι σε καιρό πολέμου (όπως στις 2.5) η αγροτική παραγωγή μπορεί να καταστραφεί από φυσικά φαινόμενα. Τέτοιος καιρός αναφέρεται στον Θουκυδίδη για την άνοιξη του 425 και λόγω των άσχημων καιρικών συνθηκών οι Σπαρτιάτες αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από την Αττική¹¹⁹.

ἄμα δὲ πρὸ ἐσβαλόντες καὶ τοῦ σίτου ἔτι χλωροῦ ὄντος ἐσπάνιζον τροφῆς τοῖς πολλοῖς, χειμῶν τε ἐπιγεγόμενος μείζων παρὰ τὴν καθεστηκυῖαν ὥραν ἐπίεσε τὸ στράτευμα.

(Θουκ. 4,6)

εἰ δὲ δεῖ καὶ μικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐωχιῶν ἐξηῦρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλη ἄλλοις: <ὥστε> ὃ τι ἐν Σικελίᾳ ἠδὲ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἓν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.7)

ἐπεσέρχεται δὲ διὰ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ζυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

(Θουκ. 38,2)

τοῖς δὲ ἄλλη γῆ ἐστὶ πολλὴ ἣς ἄρχουσι, καὶ ἐκ θαλάσσης ὧν δέονται ἐπάζονται.

(Θουκ. 1,81,2)

Τα παραπάνω χωρία αποτελούν αποσπάσματα από το έργο του Θουκυδίδη και την Αθηναίων Πολιτεία που δείχνουν ότι στην Αθήνα μπορούσαν οι κάτοικοι να απολαύσουν αγαθά από όλο τον κόσμο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί και η παραδοχή του Σπαρτιάτη Αρχίδαμου, που αναφέρεται στο ότι οι Αθηναίοι εξουσιάζοντας πολλά μέρη εισάγουν προϊόντα χρησιμοποιώντας θαλάσσια μέσα.

Στο ίδιο μέτρο κύματος και η κωμωδία, όπου στις *Σφήκες* του Αριστοφάνη ο Βδελυκλέων μιλάει για τα φαγητά που φτάνουν στην Αθήνα από τη Συμμαχία:

τούτοισι δὲ δωροφοροῦσιν

ὑρχας οἶνον δάπιδας τυρὸν μέλι σήσαμα προσκεφάλαια

¹¹⁹Marr and Rhodes (2008) 108

φιάλας χλανίδας στεφάνους ὄρμους ἐκπώματα πλουθυγείαν¹²⁰

(*Αριστοφ. Σφ. 675-7*)

ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς:
καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδία μᾶλλον καὶ φωνῆ καὶ διαίτη καὶ σχήματι χρῶνται,
Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

([Ξεν.]*Αθ.Πολ.*, 2.8)

Το γεγονός ότι έχουν πάρει λέξεις από άλλους δεν καταδικάζεται και σύμφωνα με τους Marr και Rhodes (2008, 110), ο συγγραφέας το περιλαμβάνει στα θετικά της θαλασσοκρατίας χωρίς να υπάρχει ἴχνος ηθικής επίκρισης. Διατηρώ επιφυλάξεις, καθώς εκφράζεται με υφέρπουσα ειρωνεία. Οι βαρβαρικές λέξεις που παρεισφρήσαν στο λεξιλόγιο των Αθηναίων αφορούσαν τοπιθανότερο στην ονομασία αγαθών εισηγμένων από τις χώρες αυτές και τα οποία δεν υπήρχαν στον ελληνόφωνο κόσμο. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το παγόνη (ταώς)¹²¹. Ιστορικής σημασίας θα είναι η μεταρρύθμιση στη γραπτή γλώσσα θα γίνει λίγο αργότερα με την καθιέρωση του ιωνικού αλφαβήτου στην Αθήνα.

Η εισαγωγή ξένων ενδυμάτων επιβεβαιώνεται από την κωμωδία με αρκετές αναφορές, όπως ένα είδος γυναικείου πασουμιού με την ονομασία περσικές (*Αριστοφ. Νεφ. 151: περιέφυσαν Περσικαί*) και ένα είδος παπυτσιοῦ με την ονομασία Λακωνικές (*Αριστοφ. Σφ. 1158: ὑπόδυθι τὰς Λακωνικὰς*). Στην ἴδια κωμωδία ο Βδελυκλέων προτρέπει τον πατέρα του να φορέσει ένα πανοφόρι, το λεγόμενο περσικό (*Αριστοφ. Σφ. 1137: οἱ μὲν καλοῦσι Περσίδ' οἱ δὲ καυνάκην*) το οποίο φτιάχτηκε στα Εκβάτανα και είναι προιον πολυτελείας.

Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα, λοιπόν, μπορούσε κανείς να βρει, καταβάλλοντας το αντίστοιχο αντίτιμο, είδη πολυτελείας. Τετοιες επιδράσεις στην ἔνδυση και τη γλώσσα είναι συνήθεις όταν διαφορετικοί λαοί ἔρχονται σε επαφή. Για παράδειγμα, οι Ρωμαῖοι πήραν στοιχεία από τις περιοχές που κατέκτησαν και οι Ἕλληνες από ανατολικούς λαούς σε προηγούμενες περιόδους.

Μια ιδιαίτερη πτυχή του τρόπου ζωῆς ἦταν η θρησκεία. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* λέει ότι ο Σωκράτης είχε πάει στον Πειραιά να παρακολουθήσει τα Βενδίδεια, γιορτή αφιερωμένη στη θρακική θεά Βενδίς:

¹²⁰Η λέξη *πλουθυγεία* χρησιμοποιείται και σε άλλες κωμωδίες του Αριστοφάνη και σημαίνει τον συνδυασμό πλούτου και υγείας.

¹²¹Marr and Rhodes (2008) 111

κατέβην χθὲς εἰς Πειραιᾶ προσευζόμενός τε τῇ θεῷ καὶ ἅμα τὴν ἑορτὴν
βουλόμενος θεάσασθαι

(Πλατ. Πολ. 1.327α)

6.3 Στρατηγικές στον Πελοποννησιακό Πόλεμο

ἔπειτα δὲ τοῖς ἄρχουσι τῆς θαλάττης οἷόν τ' ἐστὶ ποιεῖν ἄπερ τοῖς τῆς γῆς ἐνίοτε,
τέμνειν τὴν γῆν τῶν κρειττόνων: παραπλεῖν γὰρ ἔξεστιν ὅπου ἂν μηδεὶς ἢ
πολέμιος ἢ ὅπου ἂν ὀλίγοι, ἐὰν δὲ προσίωσιν, ἀναβάντα ἀποπλεῖν: καὶ τοῦτο
ποιῶν ἦττον ἀπορεῖ ἢ ὁ πεζῆ παραβοηθῶν

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.4)

ἔτι δὲ πρὸς τούτοις παρὰ πᾶσαν ἡπειρόν ἐστιν ἢ ἀκτὴ προύχουσα ἢ νῆσος
προκειμένη ἢ στενόπορον τι: ὥστε ἔξεστιν ἐνταῦθα ἐφορμοῦσι τοῖς τῆς θαλάττης
ἄρχουσι λωβᾶσθαι τοὺς τὴν ἡπειρον οἰκοῦντας.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.13)

Ἡ στρατηγική που περιγράφεται στα αποσπάσματα θυμίζει περισσότερο
ληστρικές επιδρομές, παρά οργανωμένη πολεμική επιχείρηση. Κι όμως, οι επιδρομές
στα παράλια της Πελοποννήσου και η συνακόλουθη λεηλασία ήταν τα αντίποινα
στην καταστροφή των αττικών γαιών από τον Αρχίδαμο (Θουκ. 2.25).

Οι περιπτώσεις όπου μία ναυτική δύναμη μπόρεσε να καταλάβει και να
καταστήσει έδρα για να κάνει επιδρομές ήταν το 425 στην Πύλο και το 424 στα
Κύθηρα. Είναι πολύ πιθανό να αναφέρεται στην περίπτωση της Πύλου και της
Σφακτηρίας, καθώς η περιοχή αυτή παρουσιάζει πλούσιο οριζόντιο διαμελισμό, όπως
οι υποθετικές περιοχές που περιγράφει στο δεύτερο απόσπασμα.

Δεδομένου ότι πρόκειται για μία πολύ συγκεκριμένη στρατηγική και
δεδομένου ότι ο συγγραφέας όντας μέλος της ανώτερης τάξης δεν γνωρίζει τη
θάλασσα τόσο καλά μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι αναφέρεται στο
συγκεκριμένο γεγονός, και να το χρησιμοποιήσουμε ως *terminus post quem*¹²². Ακόμα,
ίσως να αναφέρεται στην κατάληψη των Κυθήρων τον επόμενη άνοιξη ή σε κάποια
προπαρασκευαστική ομιλία για το θέμα αυτό.¹²³

¹²²Marr and Rhodes (2008) 121

¹²³Marr and Rhodes (2008) 121

Η πρώτη δημηγορία του Περικλή (*Θουκ.* 1.140-4), διασώζει το πολεμικό σχέδιο της Αθήνας και προτρέπει τους Αθηναίους να κάψουν οι ίδιοι τη γη τους πριν το κάνουν οι Πελοποννήσιοι. Είναι γνωστό ότι η τακτική που επέλεξαν στον πόλεμο ήταν να αφήσουν τη γη στο έλεος των Σπαρτιατών και η επιλογή αυτή έγινε, σύμφωνα με τον Συγγραφέα, επειδή οι Αθηναίοι δημότες δεν νοιάζονταν για τη γη, καθώς δεν είχαν κανένα συμφέρον.

Παρά την απώλεια των εκτάσεων και την καταστροφή της σοδειάς, θεωρώ σωστή την επιλογή του αθηναϊκού δήμου, επειδή είναι περισσότερο μια παράπλευρη απώλεια. Άλλωστε, το πεζικό των Σπαρτιατών ήταν σαφώς καλύτερα εξοπλισμένο και ανώτερο από το αθηναϊκό. Επιπρόσθετα, η Αθήνα δεν κινδύνευε από λιμό όσο το λιμάνι του Πειραιά παρέμενε ανοιχτό και έφταναν τα σιτηρά του Εύξεινου Πόντου.

ἦν ἐθέλητε ἀρχὴν τε μὴ ἐπικτᾶσθαι ἅμα πολεμοῦντες καὶ κινδύνους ἀθαιρέτους μὴ προστίθεσθαι: μᾶλλον γὰρ πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἁμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας.

(*Θουκ.*1.144.1)

Τέλος, στο παραπάνω απόσπασμα ο Περικλής συμβουλεύει τους Αθηναίους να μην επιχειρήσουν επέκταση κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς με τον τρόπο αυτό θα έβαζαν σε κίνδυνο τις κτήσεις τους. Το γεγονός ότι ο δήμος αυτό ακριβώς έκανε με τη Σικελική Εκστρατεία σκορπίζοντας κάθε ελπίδα για νικηφόρα έκβαση του πολέμου, μάς οδηγεί στο δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο του αποσπάσματος (*πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἁμαρτίας*), όπου ο Περικλής φαίνεται να αμφισβητεί την ορθότητα της κρίσης του αθηναϊκού δήμου.

7. Αθηναϊκή Ηγεμονία: Κράτος ή υπό το κράτος των Αθηναίων;

Η αθηναϊκή συμμαχία ήταν μία προσπάθεια συγκρότησης μίας ένωσης κρατών στον αιγιακό χώρο στην οποία κεντρική πολιτική θέση έπαιζε η Αθήνα. Είναι γνωστό ότι η δημιουργία της Συμμαχίας, που πήρε σάρκα και οστά κατά τη διάρκεια της υπεροχής των δημοκρατικών, είχε προκαλέσει ποικίλες αντιδράσεις και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό¹²⁴ ιδιαίτερα με την τροπή που πήρε το β' μισό του 5^{ου} αιώνα.

Ο Συγγραφέας του έργου αφιερώνει μεγάλο μέρος του έργου επικρίνοντας τις τακτικές που ακολουθεί η Αθήνα στο εσωτερικό της Συμμαχίας. Δεν ενδιαφέρεται τόσο για τις απαρχές ούτε αναφέρεται στα κίνητρα των συμβαλλόντων στη συμμαχία, όσο για την εμπορική διάσταση και την ελευθερία των συμμάχων. Άλλωστε αρχικά το ταμείο ήταν στην Δήλο και οι σύμμαχοι είχαν την επιλογή να συνεισφέρουν σε καράβια ή χρήματα, την τελευταία προτίμησαν οι περισσότεροι. Η διαχείριση του ταμείου, ακόμα και πριν από τη μεταφορά από τη Δήλο στην Αθήνα κι ενώ η Συμμαχία μετρούσε λίγα χρόνια ζωής, είχαν οι Αθηναίοι και κατάφεραν, έτσι, να ελέγξουν οικονομικά και πολιτικά τους συμμάχους. Οι πολιτειακές αλλαγές και η φροντίδα για επικράτηση φίλων των Αθηναίων και κατασίγαση των αντίθετων απόψεων στις συμμαχικές πόλεις, συμπλέουν με τις πολιτικές τακτικές και τις πολεμικές επιχειρήσεις των Αθηναίων. Παρά τις περιστασιακές αποστασίες, η Ηγεμονία των Αθηναίων δεν διαλύθηκε εσωτερικά, δεν ήταν δηλαδή οι Σύμμαχοι που υποκίνησαν κάποια επανάσταση, αλλά η Κόρινθος, η οποία αν και δεν ήταν σύμμαχος, έβλεπε να συμφέροντά της να απειλούνται.

Συζητήσεις για ισοπολιτεία έγιναν μόνο μετά την Σικελική Εκστρατεία, την ίδια εποχή που άρχισε να αποδιοργανώνεται η Ηγεμονία:

*καταμιγνύντας τούς τε μετοίκους κεί τις ξένος ἢ φίλος ὑμῖν,
κεί τις ὀφείλει τῷ δημοσίῳ, καὶ τούτους ἐγκαταμεῖζαι·
καὶ νῆ Δία τάς γε πόλεις, ὅποσαι τῆς γῆς τῆσδ' εἰσὶν ἄποικοι,
διαγιγνώσκειν ὅτι ταῦθ' ἡμῖν ὥσπερ τὰ κατάγματα κεῖται
χωρὶς ἕκαστον· κᾶτ' ἀπὸ τούτων πάντων τὸ κάταγμα λαβόντας
δεῦρο ζυνάγειν καὶ συναθροίζειν εἰς ἓν, κᾶπειτα ποιῆσαι*

¹²⁴ Αναφερόμαστε στις αντιδράσεις των ολιγαρχικών (εσωτερικό) και αντιδράσεις άλλων Ελλήνων, όπως οι Κορίνθιοι.

τολύπην μεγάλην κᾶτ' ἐκ ταύτης τῷ δήμῳ χλαῖναν ὑφῆναι.

(Αριστοφ. Λυσιστρ. 580-586)

Η Αθήνα ήταν σαφώς πιο δυνατή από τους συμμάχους της στο πεζικό:

τὸ δὲ ὀπλιτικὸν αὐτοῖς, ὃ ἥκιστα δοκεῖ εἶ ἔχειν Ἀθήνησιν, οὕτω καθέστηκεν, καὶ τῶν μὲν πολεμίων ἥττους τε σφᾶς αὐτοὺς ἡγοῦνται εἶναι καὶ ὀλείζουσ, τῶν δὲ συμμάχων, οἳ φέρουσι τὸν φόρον, καὶ κατὰ γῆν κρατιστεύουσι, καὶ νομίζουσι τὸ ὀπλιτικὸν ἀρκεῖν, εἰ τῶν συμμάχων κρείττονές εἰσι.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 2.1)

Επίσης, σχολιάζει ότι το πεζικό τους είναι κατώτερο από αυτό των εχθρών τους, αλλά οι Αθηναίοι είναι ευχαριστημένοι που είναι οι πιο δυνατοί στη συμμαχία. Το σχόλιο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον γιατί μας δίνει δύο πληροφορίες: Πρώτον, το πεζικό της Αθήνας ήταν κατώτερο και αριθμητικά και από άποψης ικανότητας από αυτό των Πελοποννήσιων και δη, των Σπαρτιατών. Οι Σπαρτιάτες μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αιώνα θεωρούνται η πλέον αξιόμαχη δύναμη οπλιτών στον ελληνικό χώρο, μία φήμη που φέρουν από την αρχαϊκή περίοδο. Η δεύτερη πληροφορία είναι ότι οι Αθηναίοι είναι ευχαριστημένοι με τον στρατό τους όσο υπερέχει των συμμάχων. Λόγω μεγέθους, οικονομικής δυνατότητας και της ηγετικής θέσης στη συμμαχία, η Αθήνα πράγματι είχε τον μεγαλύτερο στρατό μέσα στη συμμαχία.

Αυτό που δεν αναφέρει, όμως, παρά μόνο έμμεσα στα θετικά με τη θαλασσοκρατορία εδάφια, είναι ότι η Αθήνα δεν βασιζόταν στο πεζικό όσο στο ναυτικό, το οποίο αποτελεί και το κύριο μέσο διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων.

7.1 Η επέκταση του αττικού δικαίου.

Η επέκταση του αττικού δικαίου και η απαίτηση για εκδίκηση μεγάλου μέρους των υποθέσεων των συμμάχων στην Αθήνα ήταν, μαζί με την νομισματική πολιτική, δύο από πιο επιθετικές πρακτικές ώθησης της ηγεμονίας της Αθήνας ενώ παράλληλα καταδεικνύει την τάση για συγκεντρωτικό έλεγχο της Συμμαχίας. Άλλωστε, η Αθήνα είχε θέσει εαυτόν σε ιδιαίτερα επισφαλή θέση με τον έλεγχο ενός πλήθους πόλεων-κρατών που δεν είχε προσαρτήσει, αλλά κατάφερε σταδιακά να εξαρτήσει οικονομικά.

Οι υποθέσεις που εκδικάζονταν στην Αθήνα αφορούσαν υποθέσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων¹²⁵ των συμμαχικών δήμων, ολιγαρχικών και δημοκρατικών με αποτέλεσμα να συντηρείται με τον τρόπο αυτό η επέμβαση του αθηναϊκού δήμου τους συμμαχικές πόλεις. Άλλες υποθέσεις που εκδικάζονταν στην Αθήνα ήταν οι υποθέσεις σχετικά με τον φόρο υποτέλειας ή πρόσοδο, και υποθέσεις στις εμπλεκόταν Αθηναίος πολίτης.

Ο Αριστοφάνης στην κωμωδία του *Όρνιθες* σώζει μία εκπληκτική παρωδία της πρακτικής των Αθηναίων (στ.1035-1057). Ένας Αθηναός ψηφισματοπώλης μεταβαίνει στη Νεφελοκοκκυγία, που θεωρείται σύμμαχος των Αθηναίων, για να «πωλήσει» τους αττικούς νόμους. Ο ένας νόμος αφορά τα μέτρα και σταθμά και ο άλλος ξεκινά με τις λέξεις: *ἐὰν δ' ὁ Νεφελοκοκκυγιεὺς τὸν Ἀθηναῖον ἀδικῆ...* (Αριστοφ. *Ορν.* 1035) και φαίνεται ότι υπήρχε κάποια ποινή για άδικες πράξεις σε κάποιο Αθηναίο πολίτη. Η ποινή σώζεται στην κωμωδία *Ειρήνη*, όπου το ύψος ανέρχεται σε πέντε τάλαντα σε περίπτωση θανάτου του Αθηναίου:¹²⁶

*ἀπολεῖς μ' ἀπολεῖς. οὐ κατορύξεις
κάπιφορήσεις τῆς γῆς πολλήν,
κάπιφυτεύσεις ἔρπυλλον ἄνω
καὶ μύρον ἐπιχεῖς; ὡς ἦν τι πεσῶν
ἐνθένδε πάθω, τοῦμοῦ θανάτου
πέντε τάλανθ' ἢ πόλις ἢ Χίων
διὰ τὸν σὸν πρωκτὸν ὀφλήσει.*

(Αριστοφ. *Ειρ.* 166-72)

Όταν μάλιστα ο Πισθέταιρος χειροδικεί απέναντί του, ο ψηφισματοπώλης τον καλεί να παραστεί στη δίκη σε βάρος του: *καλοῦμαι Πισθέταιρον ὕβρεως ἐς τὸν Μουνηχιῶνα μῆνα.* (Αριστοφ. *Ορν.* 1046).

Λίγο αργότερα ένας « από πάππου προς πάππου» επαγγελματίας συκοφάντης θέλει φτερά ώστε να μπορεί να διεκπεραιώνει με ταχύτητα τις υποθέσεις του:

*τὸ γένος οὐ καταισχνῶ.
παππῶος ὁ βίος συκοφαντεῖν ἐστὶ μοι.
ἀλλὰ πτέρου με ταχέσι καὶ κούφοις πτεροῖς
ἰέρακος ἢ κερχνῆδος, ὡς ἂν τοὺς ξένους*

¹²⁵Κωνσταντινόπουλος (1989) 67

¹²⁶MacDowell (2015) 351

1455καλεσάμενος κᾶτ' ἐγκεκληκῶς ἐνθαδὶ
κατ' αὐτῷ πέτωμαι πάλιν ἐκεῖσε.

(Αριστοφ. Ορν. 1451-56)

Θεωρώντας την απόφαση για εκδίκηση των συμμαχικών υποθέσεων στην Αθήνας ακόμα μία κακή (*κακῶς βουλευέσθαι*) απόφαση του αθηναϊκού δήμου για να δαιτηρήσουν το νοσηρό πολίτευμά τους, ο Συγγραφέας εναντιώνεται σε αυτή και περιγράφει την κατάσταση με μελανά χρώματα στις παραγράφους 1.16-1.18 απαριθμώντας ως αρνητικά, τα οικονομικά και πολιτικά οφέλη για τους Αθηναίους:

δοκεῖ δὲ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων καὶ ἐν τῷδε κακῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς συμμάχους ἀναγκάζουσι πλεῖν ἐπὶ δίκας Ἀθήναζε. οἱ δὲ ἀντιλογίζονται ὅσα ἐν τούτῳ ἔνι ἀγαθὰ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων: πρῶτον μὲν ἀπὸ τῶν πρυτανείων τὸν μισθὸν δι' ἐνιαυτοῦ λαμβάνειν... πρὸς δὲ τούτοις ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τάδε κερδαίνει τῶν δικῶν Ἀθήνησιν οὐσῶν τοῖς συμμάχοις. πρῶτον μὲν γὰρ ἡ ἑκατοστὴ τῆ πόλει πλείων ἢ ἐν Πειραιεῖ: ἔπειτα εἴ τῳ συνοικία ἐστίν, ἄμεινον πράττει: ἔπειτα εἴ τῳ ζευγὸς ἐστίν ἢ ἀνδράποδον μισθοφοροῦν: ἔπειτα οἱ κήρυκες ἄμεινον πράττουσι διὰ τὰς ἐπιδημίας τὰς τῶν συμμάχων.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.16-18)

Το προφανές αποτέλεσμα ήταν η τόνωση της οικονομίας της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας, καθώς η μετάβαση και η διαμονή στην Αθήνα αποδεικνύονταν ιδιαίτερα δαπανηρές για τους συμμάχους. Εκτός από τα συνήθη δικαστικά έξοδα, έπρεπε να πληρώσουν για ναύλα και φόρο ελλημενισμού και στέγη σε κάποιο από τα πανδοχεία της Αθήνας και ενοικίαση δούλων και ζώων για τη μεταφορά αποσκευών. Πολιτικά, οι Αθηναίοι ήταν σε θέση με τις δικαστικές αποφάσεις να ελέγχουν την κατάσταση στα νησιά, χωρίς να είναι απαραίτητα βρίσκονται εκεί με την φυσική τους παρουσία.

εἴτ' οἴκοι καθήμενοι ἄνευ νεῶν ἔκπλου διοικοῦσι τὰς πόλεις τὰς συμμαχίδας, καὶ τοὺς μὲν τοῦ δήμου σώζουσι, τοὺς δ' ἐναντίους ἀπολλύουσιν ἐν τοῖς δικαστηρίοις: εἰ δὲ οἴκοι εἶχον ἕκαστοι τὰς δίκας, ἅτε ἀχθόμενοι Ἀθηναίοις τούτους ἂν σφῶν αὐτῶν ἀπόλλυσαν οἵτινες φίλοι μάλιστα ἦσαν Ἀθηναίων τῷ δήμῳ.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.16)

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, οι Αθηναίοι, όπως είναι άλλωστε φυσικό, εξέδιδαν αποφάσεις ευνοϊκές για τους όσους υποστήριζαν τις τακτικές της Αθήνας και καταδικαστικές για όσους τους εναντιόνονταν. Επίσης, αναγνωρίζει ότι αν οι σύμμαχοι ήταν ελεύθεροι να δικάζουν τις υποθέσεις τους στις πόλεις τους, εύλογα θα καταδίκάζαν τους φίλους της Αθήνας, αφού η Αθήνα θεωρούνταν από πολλούς τύρρανος. Η Αθήνα, λοιπόν, επηρέαζε έμμεσα τα πολιτικά δρώμενα σε κάθε γωνιά της Ηγεμονίας και προωθούσε μέσω των δικαστηρίων την ατζέντα του αθηναϊκού δήμου, κομβική θέση στην οποία κατείχε η εγκαθίδρυση δημοκρατικών καθεστώτων, την οποία και πέτυχε.

Η τρίτη συνέπεια που καταγράφει ο Συγγραφέας είναι η ταπείνωση που υφίσταντο οι Σύμμαχοι που παρίσταντο στα δικαστήρια της Αθήνας, όπου για να επιτύχουν θετική έκβαση στην υπόθεσή τους, έπρεπε να κολακεύουν τους Αθηναίους δικαστές που ήταν ουσιαστικά τα μέλη του επαίσχοντου, όπως διατείνεται ο Συγγραφέας, δήμου.

πρὸς δὲ τούτοις, εἰ μὲν μὴ ἐπὶ δίκας ἦσαν οἱ σύμμαχοι, τοὺς ἐκπλέοντας Ἀθηναίων ἐτίμων ἂν μόνους, τοὺς τε στρατηγοὺς καὶ τοὺς τριηράρχους καὶ πρέσβεις: νῦν δ' ἠνάγκασται τὸν δῆμον κολακεύειν τὸν Ἀθηναίων εἷς ἕκαστος τῶν συμμάχων, γινώσκων ὅτι δεῖ [μὲν] ἀφικόμενον Ἀθήναζε δίκην δοῦναι καὶ λαβεῖν οὐκ ἐν ἄλλοις τισὶν ἄλλ' ἐν τῷ δήμῳ, ὅς ἐστι δὴ νόμος Ἀθήνησι: καὶ ἀντιβολῆσαι ἀναγκάζεται ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ εἰσιόντος τοῦ ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς χειρός. διὰ τοῦτο οὖν οἱ σύμμαχοι δοῦλοι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καθεστᾶσι μᾶλλον.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.18)

Η ταπείνωση που επικαλείται ο Συγγραφέας γίνεται ακόμα εντονότερη αν συνυπολογίσουμε ότι οι σύμμαχοι που συνέρρεαν στην Αθήνα ήταν εύποροι έμποροι και γαιοκτήμονες. Η άποψη ότι *διὰ τοῦτο οὖν οἱ σύμμαχοι δοῦλοι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καθεστᾶσι μᾶλλον*, μάλλον δεν είναι τραβηγμένη, αλλά εκφράζει τα αισθήματα αν όχι όλων, τουλάχιστον των πιο περήφανων συμμάχων, ιδιαίτερα αποκωδικοποιώντας τη χειρονομία πιασίματος του χεριού του ανθρώπου από τον οποίο ζητούσαν χάρη ή εύνοια. Στο Θουκυδίδη, όμως, παρουσιάζεται μία διαφορετική άποψη:

*καὶ ἐλασσόμενοι γὰρ ἐν ταῖς ζυμβολαίαις πρὸς τοὺς ζυμμάχους δίκαις καὶ παρ’
ἡμῖν αὐτοῖς ἐν τοῖς ὁμοίοις νόμοις ποιήσαντες τὰς κρίσεις φιλοδικεῖν δοκοῦμεν.*

(Θουκ. 1.77.1)

Οἱ Ἀθηναῖοι πρέσβεις στὴν Σπάρτη ἀπορρίπτοντας τὴν φήμη πού τους ἀκολουθεῖ, υποστηρίζουν ὅτι προσέφεραν ἰσονομία στους συμμάχους. Καὶ ἔχουν δίκιο ἐπειδὴ σὲ μία εὐνομούμενη ἡγεμονία δὲν εἶναι δυνατό κάθε τόπος νὰ ἔχει καὶ νὰ ἐφαρμόζει τους δικούς του νόμους. Δὲν ἐκδικάζονταν στὴν Ἀθήνα, ὅμως, ὅλες οἱ υποθέσεις. Ὑπῆρχαν περιπτώσεις ὅπου, ἀκόμα καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ἔπρεπε νὰ μεταβοῦν σὲ συμμαχικὲς πόλεις γιὰ νὰ υπερασπιστοῦν τὸν εὐτό τους, ὅπως στὶς περιπτώσεις δικῶν συμβόλων.¹²⁷

Ἐξαιρετικὰ κρίσιμα θεωρῶ δύο ἀποτελέσματα πού δὲν καταγράφει ὁ Συγγραφέας. Αὐτὰ εἶναι πρῶτον ἡ ἐδραίωση ἐνός δικτύου ἐπικοινωνίας καὶ λήψης πληροφοριῶν μεταξὺ τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν συμμαχικῶν πόλεων. Με τὴ μετάβαση καὶ τὴν ἐκδίκαση τῶν υποθέσεων στὴν περιοχὴ τῆς, ἡ Ἀθήνα μποροῦσε νὰ λαμβάνει πληροφορίες γιὰ ἀντιφρονούντες πολὺ γρήγορα καὶ ἀπὸ ἐγγυρες πηγές ἐλαχιστοποιώντας με τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπόπειρες ἀνατροπῆς τῶν δημοκρατικῶν παρατάξεων καὶ στάσεων στους συμμαχικούς δήμους.

Δεύτερον, τὸ υψηλὸ κόστος τῆς ἐκδίκασης τῶν υποθέσεων καὶ ἡ ἀπουσία τῶν διαδίκων ἀπὸ τὶς δρατηριότητες τους σὲ συνδυασμὸ με τὴ νομισματικὴ πολιτικὴ, μποροῦσε μακροπρόθεσμα νὰ ἐπηρεάσει τὴ νομισματικὴ ρευστότητα στὶς συμμαχικὲς πόλεις με ολέθρια ἀποτελέσματα γιὰ τὸ ἐμπόριό τους καθιστώντάς τους ἀκόμα πιο εὐάλωτους στὶς διαθέσεις τῶν Ἀθηναίων. Τὸ ἐρώτημα εἰάν οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν σὲ θέση νὰ προκαλέσουν τέτοιες τεχνητὲς κρίσεις στὸ Αἰγαίον εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντηθεῖ. Στὰ τέλη τοῦ γ’ καὶ ἀρχῆς τοῦ δ’ τετάρτου τοῦ αἰῶνα οἱ Ἀθηναῖοι, πέρα ἀπὸ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία καὶ τους νόμους, ἐλέγχουν τὴν διανομὴ τῶν σιτηρῶν καὶ κυρίως εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἐμπορικὸς εταῖρος γιὰ καθένα ἀπὸ τους συμμάχους ἀγοράζοντας κατὰ προτεραιότητα ἢ ἀκόμα καὶ κατὰ ἀποκλειστικότητα τὰ προϊόντα ἢ τὶς πρῶτες ὕλες τῶν συμμάχων. Παράλληλα, φίλα προσκείμενες παρατάξεις διοικοῦν τους συμμαχικούς δήμους ἀποτρέποντας οἰοιοδήποτε ἐγχείρημα συνεργασίας γιὰ ομαδικὴ στάση καὶ τέλος, σὲ κάθε ἄκρη τῆς Συμμαχίας κατοικοῦν Ἀθηναῖοι πολῖτες, οἱ λεγόμενοι κληρούχοι, ἔτσι ὥστε νὰ γίνεται αἰσθητὴ ἡ παρουσία τῆς Ἀθήνας παντοῦ. Μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Καλλία ἐγκαταστάθηκαν στὶς συμμαχικὲς πόλεις

¹²⁷MacDowell (2015) 347

Αθηναίοι πολίτες οι επίσκοποι, που ρόλο είχαν να ελέγχουν την κατάσταση στις συμμαχικές πόλεις¹²⁸.

7.2 Οικονομική και Νομισματική Πολιτική

Αν και οι συμμαχικές πόλεις έκαναν εμπόριο και πριν από τη συγκρότηση της συμμαχίας, η Αθήνα ανέπτυξε ένα δίκτυο εμπορικών σχέσεων το οποίο μπορούμε να φαντασούμε ως έναν κύκλο με την ίδια στο κέντρο και τις συμμαχικές πόλεις στην περιφέρεια. Κάθε συμμαχική πόλη εμπορεύεται με το κέντρο, κυρίως, και όχι με άλλες συμμαχικές πόλεις, τουλάχιστον όχι σε μεγάλη κλίμακα. Με τον τρόπο αυτό αναπτύσσονται έντονες κεντρομόλες δυνάμεις, δηλωτικές της εξάρτησης της περιφέρειας από το κέντρο. Οι δυνάμεις αυτές που ασκούνται από το κέντρο προς την περιφέρεια δεν αφορούν μόνο αγαθά αλλά και πρόσωπα, ξένους που κατοικούν στην Αθήνα. Παράλληλα, πέρα από τις εμπορικές σχέσεις, η Αθήνα ασκεί συγκεντρωτική πολιτική, συγκεντρώνοντας τις εξουσίες και αρμοδιότητες.

Το έτος που οι Αθηναίοι συμφώνησαν την ειρήνη του Καλλία με τους Αθηναίους οι σύμμαχοι αναγκάστηκαν να προσχωρήσουν στον νόμο περί νομισμάτων¹²⁹. Οι σύμμαχοι είχαν το δικαίωμα να κόβουν αργυρά νομίσματα και αναγκάζονταν να χρησιμοποιούν μόνο αττικά αργυρά νομίσματα.¹³⁰ Ο νόμος αυτός είχε τεράστιες συνέπειες για τη συνοχή της συμμαχίας. Οι σύμμαχοι ταπεινώθηκαν καθώς δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν δικά τους μεγάλης αξίας, όπως τα ασημένια. Μία άλλη υποχώρηση των συμμάχων ήταν η αποδοχή και εφαρμογή των αττικών μέτρων και σταθμών.

Θεωρώ ότι δεν καταφέρεται εναντίον τους θαλασσοκρατίας αλλά κυρίως επικρίνει την αθηναϊκή πολιτική που αντιμετωπίζει την Αθήνα ως νησί παραβλέποντας τους εκτάσεις γης.

εἴποι δέ τις ἂν ὅτι ἰσχὺς ἐστὶν αὕτη Ἀθηναίων, ἐὰν οἱ σύμμαχοι δυνατοὶ ὧσι χρήματα εἰσφέρειν. τοῖς δὲ δημοτικοῖς δοκεῖ μείζον ἀγαθὸν εἶναι τὰ τῶν συμμάχων χρήματα ἔνα ἕκαστον Ἀθηναίων ἔχειν, ἐκείνους δὲ ὅσον ζῆν, καὶ ἐργάζεσθαι ἀδυνάτους ὄντας ἐπιβουλεύειν.

([Ξεν.]Αθ.Πολ., 1.15)

¹²⁸Wilcken (1976) 207

¹²⁹ Για περισσότερες πληροφορίες για τη νομισματική αλλαγή: Figueira (1998) 210 κ.ε.

¹³⁰Wilcken (1976) 206

Βλέπουμε στο απόσπασμα αυτό ότι η Αθήνα αποσκοπούσε συγκεκριμένα στο να απογυμνώσει τις συμμαχικές πόλεις από τα πλούτη τους, ώστε να μην έχουν δύναμη να της αντισταθούν. Οι φόροι των συμμάχων που συγκεντρώνονταν στην Αθήνα διαθέτονταν για πολεμικούς εξοπλισμούς αλλά και αξιοποιούνταν και για θέματα της πόλης, όπως το μεγαλεπίβολο οικοδομικό πρόγραμμα της Αθήνας.

8. Επίλογος

Στην αρχή της εργασίας θέσαμε δύο ερευνητικά ερωτήματα:

1. Τι είδους αξιόπιστες ιστορικές πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε;
2. Συμπληρώνουν οι πληροφορίες που παραθέτει τις γνώσεις για σφαιρική κατανόηση των γεγονότων;

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, η αξιοπιστία των πληροφοριών συναρτάται κατ'αρχάς με τη χρονολόγηση του κειμένου. Έχοντας δεχτεί ότι το κείμενο γράφτηκε το 424 και ότι ο Συγγραφέας ήταν σύγχρονος με τα γεγονότα που περιγράφει, αποδεχόμαστε ότι γνωρίζει την αθηναϊκή πολιτική. Στην παράθεση των πληροφοριών, όμως, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί καθώς για να βρούμε την ιστορική αλήθεια πρέπει να αφαιρέσουμε τον μανδύα της υπερβολής.

Οι υπερβολές αυτές πηγάζουν είτε από την ανατροφή του Συγγραφέα ως ολιγαρχικού είτε από τις προκαταλήψεις του για τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, δηλαδή τον δήμο, τους μετοίκους και τους δούλους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας ο ψόγος προς τη δημοκρατία είναι η αδυναμία του να προτείνει μία ολοκληρωμένη πρόταση ενός εναλλακτικού πολιτεύματος και της δεύτερης, η αποστροφή του για τους δημότες. Για τον λόγο αυτό, η χρήση του κειμένου ως μοναδική πηγή για τα σύγχρονα γεγονότα δεν είναι μεθοδολογικά δόκιμη, καθώς ο Συγγραφέας παρουσιάζει σε πολλά σημεία την εικόνα της δημοκρατικής Αθήνας και του δήμου διαστρεβλωμένη λόγω του μένους που τον διακρίνει για την δημοκρατία.

Η ανάγκη διασταύρωσης των πληροφοριών μίας πηγής για ένα γεγονός, μάς οδηγεί στο δεύτερο ερευνητικό πρόβλημα. Όντας το μοναδικό κείμενο από ολιγαρχικό της περιόδου είναι και το μοναδικό πρίσμα μέσα από το οποίο μπορούμε να δούμε την επιχειρηματολογία των αντι-δημοκρατικών και συνεπώς, απαραίτητο για τη σφαιρική αντίληψη των γεγονότων¹³¹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα θεωρώ την αντι-επιχειρηματολογία για την Αθήνας πόλη-νησί και τα αρνητικά για τους συμμάχους της μετάβασης στην Αθήνα για την επίλυση των δικαστικών διαφορών.

¹³¹Κωνστανινόπουλος (1989) 59

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον συμπέρασμα της μελέτης είναι ο καθορισμός της θέσης των ολιγαρχικών σε σχέση με την Σπάρτη. Οι Αθηναίοι ολιγαρχικοί, που έκλειναν το μάτι στην Σπάρτη, δεν ήθελαν πραγματικά να γίνει η πόλη τους "Σπάρτη" με τους ίδιους θεσμούς, αλλά να κρατήσουν την κυριαρχία στη θάλασσα και τα οφέλη που τη συνόδευαν με αριστοκρατική ηγεσία. Άλλωστε, η Σπάρτη είχε ένα πολύ σκληρό τρόπο ζωής και είναι αμφίβολο ότι οι Αθηναίοι θα μπορούσαν να αφήσουν την τρυφή στην οποία ήταν συνηθισμένοι.

Τέλος, βλέπουμε ότι και την αρχαία Αθήνα ταλάνιζαν θέματα που απασχολούν και τις σύγχρονες κοινωνίες. Τέτοια είναι η απόδοση ιθαγένειας και η επιθυμία για κυριαρχία, τα κυρίαρχα όργανα εξουσίας και οι πολιτειακές μεταβολές, που σημειώνονται σε περιόδους κρίσης.

Αρχαίες Πηγές

Αθηναίων Πολιτεία: Xenophon. Xenophontis opera omnia, vol. 5. E. C. Marchant. Oxford, Clarendon Press. 1920 (repr. 1969).

Αριστοφάνης: Aristophanes. Aristophanes Comoediae, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, vol. 2. F.W. Hall and W.M. Geldart. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1907.

Δημοσθένης: Demosthenes. Demosthenis Orationes. ed. S. H. Butcher and W. Rennie. Oxonii. E Typographeo Clarendoniano. 1907 and 1921.

Διογένης Λαέρτιος: Lives of Eminent Philosophers. Diogenes Laertius. R.D. Hicks. Cambridge. Harvard University Press. 1972 (First published 1925).

Ευριπίδης: Euripides. Euripidis Fabulae, vol 2. Gilbert Murray. Oxford. Clarendon Press, Oxford. 1913.

Θουκυδίδης: Thucydides. Historiae in two volumes. Oxford, Oxford University Press. 1942.

Λυσίας: Lysias. Lysias with an English translation by W.R.M. Lamb, M.A. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1930.

Βιβλιογραφία

Anderson, J.K. (2002) *Ξενοφών: Η ζωή και το Έργο του*, μτφ. Μοσχοπούλου Π, Αθήνα: Τυποθήτω

Biscardi A.(2005) *Αρχαίο ελληνικό δίκαιο*, μτφ Παν. Δ. Δημάκη, Αθήνα: Παπαδήμας

Carey, C. (2010) *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*, μτφ. Βολονάκη Ε, Αθήνα: Παπαζήσης

Christ, M. (2006) *The bad citizen in Classical Athens*, Cambridge University Press

Γιούνη, Μ. (2006) *Νόμος πόλεως: δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία ελληνική πόλιν*, Αθήνα: Βάνιας

Figueira, T. 1998, *The Power of Money Coinage and Politics in the Athenian Empire*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia

- Flaceliere, R. (2005) *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφ. Βανδώρος Γ, Αθήνα: Παπδήμας
- Hignett C. 1952, *A History of the Athenian Constitution*, Oxford: Clarendon Press
- Konstantinopoulos, V.L. (2013) 'The Persian wars and political conflicts in Athens' in C.Carey and M.Edwards (eds), *Marathon-2,500 Years*.The Proceedings of the Marathon Conference 2010, BICS Suppl. 124, pp 63-68
- Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. (1989) *Ο Επιτάφιος του Περικλή, η Αθηναίων πολιτεία και οι ενδοαθηναϊκές πολιτικές αντιθέσεις*, Αναστασάκης
- Lanni, A. (2006) *Law and justice in the courts of classical Athens*, Cambridge University Press
- MacDowell, D.M. (2015) *Το δίκαιο στην αρχαία Αθήνα*, μτφ. Μαθιουδάκης Γ.Αθήνα: Παπαδήμα
- Marr, J.L. and Rhodes, P.J. (2008)*The 'Old Oligarch'*, Aris & Phillips Classical Texts
- Mossé, C. and Schnapp-Gourbeillon, A. (2007) *Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ.)*, μτφ. Στεφάνου Λ, Παπαδήμας
- Mossé, C. (2013) *Δικαιοσύνη και πολιτική στην Αθήνα της Κλασικής Εποχής*, μτφ. Νίκας Γ, Αθήνα: Παπαδήμας
- Osborn, R. (2004) *The Old Oligarch*, London Association of Classical Teachers
- Πλάντζος, Δ. (2011) *Ελληνική Τέχνη και Αρχαιολογία, 1200-30 π.Χ.*, Αθήνα:Καπόν
- Τρωιανός, Σ. και Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, Ι (2010) *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη
- Wilcken, U. (1976) *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μτφ. Τουλουμάκης Ι, Αθήνα: Παπαζήσης

Παράρτημα 1: Η Αθηναίων Πολιτεία

Κεφάλαιο 1

[1.1] περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἶλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἐπαινῶ διὰ τόδε, ὅτι ταῦθ' ἐλόμενοι εἶλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς: διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἐπαινῶ. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὡς εὖ διασώζονται τὴν πολιτείαν καὶ τᾶλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἀμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἑλλησι, τοῦτ' ἀποδείξω. [1.2] πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ, ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι [καὶ] οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλεον ἔχειν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τόδε, ὅτι ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνήται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ πρῶραι καὶ οἱ ναυπηγοί, οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί. ἐπειδὴ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, δοκεῖ δίκαιον εἶναι πᾶσι τῶν ἀρχῶν μετεῖναι ἐν τε τῷ κλήρῳ καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ, καὶ λέγειν ἐξεῖναι τῷ βουλομένῳ τῶν πολιτῶν. [1.3] ἔπειτα ὁπόσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησταὶ οὔσαι καὶ μὴ χρησταὶ κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι: οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρῳ οἴονται σφίσι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἵππαρχιῶν: γινώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελεῖται ἐν τῷ μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἐὰν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχειν: ὁπόσαι δ' εἰσιν ἀρχαὶ μισθοφορίας ἕνεκα καὶ ὠφελείας εἰς τὸν οἶκον, ταύτας ζητεῖ ὁ δῆμος ἄρχειν. [1.4] ἔπειτα δὲ ὁ ἔνιοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλεον νέμουσι τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τὴν δημοκρατίαν διασώζοντες. οἱ μὲν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χεῖρους εὖ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γινόμενοι τὴν δημοκρατίαν αὖξουσιν: ἐὰν δὲ εὖ πράττωσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοί, ἰσχυρὸν τὸ ἐναντίον σφίσι αὐτοῖς καθιστᾶσιν οἱ δημοτικοί. [1.5] ἔστι δὲ πάση γῆ τὸ βέλτιστον ἐναντίον τῇ δημοκρατίᾳ: ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἐνὶ ἀκολασίᾳ τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά, ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία: ἢ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχρὰ καὶ ἢ ἀπαιδευσία καὶ ἢ ἀμαθία <ἢ> δι' ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις τῶν ἀνθρώπων. [1.6] εἴποι δ' ἂν τις ὡς ἐχρῆν αὐτοὺς μὴ εἶναι λέγειν πάντας ἐξῆς μηδὲ βουλευεῖν, ἀλλὰ τοὺς δεξιωτάτους καὶ ἄνδρας ἀρίστους. οἱ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλευόνται ἔδοντες καὶ τοὺς πονηροὺς λέγειν. εἰ μὲν γὰρ οἱ χρηστοὶ ἔλεγον καὶ ἐβουλεύοντο, τοῖς ὁμοίοις σφίσι αὐτοῖς ἦν ἀγαθὰ, τοῖς δὲ δημοτικοῖς οὐκ ἀγαθὰ: νῦν

δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἄνθρωπος πονηρός, ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ. [1.7] εἶποι τις ἄν, τί ἂν οὖν γνοιῆ ἀγαθὸν αὐτῷ ἢ τῷ δήμῳ τοιοῦτος ἄνθρωπος; οἱ δὲ γινώσκουσιν ὅτι ἡ τούτου ἀμαθία καὶ πονηρία καὶ εὐνοια μᾶλλον λυσιτελεῖ ἢ ἡ τοῦ χρηστοῦ ἀρετὴ καὶ σοφία καὶ κακόννοια. [1.8] εἴη μὲν οὖν ἂν πόλις οὐκ ἀπὸ τοιούτων διαιτημάτων ἢ βελτίστη, ἀλλ' ἡ δημοκρατία μάλιστα' ἂν σφάζοιτο οὕτως. ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνομουμένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλεύειν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει: ὁ γὰρ σὺ νομίζεις οὐκ εὐνομεῖσθαι, αὐτὸς ἀπὸ τούτου ἰσχύει ὁ δῆμος καὶ ἐλεύθερός ἐστιν. [1.9] εἰ δ' εὐνομίαν ζητεῖς, πρῶτα μὲν ὄψει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας: ἔπειτα κολάσουσιν οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλεύσουσιν οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ ἔασουσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλεύειν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν. ἀπὸ τούτων τοίνυν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ' ἂν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι. [1.10] τῶν δούλων δ' αὖ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάξει ἕξεστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεται σοι ὁ δοῦλος. οὗ δ' ἕνεκὲν ἐστὶ τοῦτο ἐπιχώριον ἐγὼ φράσω. εἰ νόμος ἦν τὸν δοῦλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἂν οἰηθεῖς εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δοῦλον ἐπάταξεν ἄν: ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσὶν. [1.11] εἰ δέ τις καὶ τοῦτο θαυμάζει, ὅτι ἐῶσι τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς διαιτᾶσθαι ἐνίους, καὶ τοῦτο γνώμη φανεῖεν ἂν ποιοῦντες. ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμις ἐστὶν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα λαμβάνωμεν <ῶν> πράττη τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι. ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δοῦλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσιτελεῖ τὸν ἐμὸν δοῦλον σὲ δεδιέναι: ἐν δὲ τῇ Λακεδαίμονι ὁ ἐμὸς δοῦλος σ' ἐδεδοίκει: ἐὰν δὲ δεδίῃ ὁ σὸς δοῦλος ἐμέ, κινδυνεύσει καὶ τὰ χρήματα διδόναι τὰ ἑαυτοῦ ὥστε μὴ κινδυνεύειν περὶ ἑαυτοῦ. [1.12] διὰ τοῦτ' οὖν ἰσηγορίαν καὶ τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἐποιήσαμεν καὶ τοῖς μετοίκους πρὸς τοὺς ἀστούς, διότι δεῖται ἡ πόλις μετοίκων διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν καὶ διὰ τὸ ναυτικόν: διὰ τοῦτο οὖν καὶ τοῖς μετοίκους εἰκότως τὴν ἰσηγορίαν ἐποιήσαμεν. [1.13] τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνοὺς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν. ἐν ταῖς χορηγίαις αὖ καὶ γυμνασιαρχίαις καὶ τριηραρχίαις γινώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι καὶ τριηραρχοῦσιν, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοῖ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ὀρχούμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν,

ἵνα αὐτός τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενέστεροι γίνωνται. ἔν τε τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μᾶλλον μέλει ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφόρου. [1.14] περὶ δὲ τῶν συμμάχων, ὅτι ἐκπλέοντες συκοφαντοῦσιν ὡς δοκοῦσι καὶ μισοῦσι τοὺς χρηστούς, γινώσκοντες ὅτι μισεῖσθαι μὲν ἀνάγκη τὸν ἄρχοντα ὑπὸ τοῦ ἀρχομένου, εἰ δὲ ἰσχύσουσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ὀλίγιστον χρόνον ἢ ἀρχὴ ἔσται τοῦ δήμου τοῦ Ἀθήνησι, διὰ ταῦτα οὖν τοὺς μὲν χρηστοὺς ἀτιμοῦσι καὶ χρήματα ἀφαιροῦνται καὶ ἐξελαύνονται καὶ ἀποκτείνουσι, τοὺς δὲ πονηροὺς αὔξουσιν. οἱ δὲ χρηστοὶ Ἀθηναίων τοὺς χρηστοὺς ἐν ταῖς συμμαχίσι πόλεσι σφύζουσι, γινώσκοντες ὅτι σφίσις ἀγαθὸν ἐστὶ τοὺς βελτίστους σφύζειν ἀεὶ ἐν ταῖς πόλεσιν. [1.15] εἶποι δὲ τις ἂν ὅτι ἰσχύς ἐστὶν αὕτη Ἀθηναίων, ἐὰν οἱ σύμμαχοι δυνατοὶ ᾧσι χρήματα εἰσφέρειν. τοῖς δὲ δημοτικοῖς δοκεῖ μείζον ἀγαθὸν εἶναι τὰ τῶν συμμάχων χρήματα ἕνα ἕκαστον Ἀθηναίων ἔχειν, ἐκείνους δὲ ὅσον ζῆν, καὶ ἐργάζεσθαι ἀδυνάτους ὄντας ἐπιβουλεύειν. [1.16] δοκεῖ δὲ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων καὶ ἐν τῷδε κακῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς συμμάχους ἀναγκάζουσι πλεῖν ἐπὶ δίκας Ἀθήναζε. οἱ δὲ ἀντιλογίζονται ὅσα ἐν τούτῳ ἐνὶ ἀγαθὰ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων: πρῶτον μὲν ἀπὸ τῶν πρυτανείων τὸν μισθὸν δι' ἐνιαυτοῦ λαμβάνειν: εἴτ' οἴκοι καθήμενοι ἄνευ νεῶν ἐκπλοῦ διοικοῦσι τὰς πόλεις τὰς συμμαχίδας, καὶ τοὺς μὲν τοῦ δήμου σφύζουσι, τοὺς δ' ἐναντίους ἀπολλύουσιν ἐν τοῖς δικαστηρίοις: εἰ δὲ οἴκοι εἶχον ἕκαστοι τὰς δίκας, ἅτε ἀχθόμενοι Ἀθηναίοις τούτους ἂν σφῶν αὐτῶν ἀπώλλυσαν οἵτινες φίλοι μάλιστα ἦσαν Ἀθηναίων τῷ δήμῳ. [1.17] πρὸς δὲ τούτοις ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τάδε κερδαίνει τῶν δικῶν Ἀθήνησιν οὐσῶν τοῖς συμμαχοῖς. πρῶτον μὲν γὰρ ἡ ἑκατοστὴ τῆ πόλει πλείων ἢ ἐν Πειραιεῖ: [1.18] ἔπειτα εἴ τῳ συνοικία ἐστίν, ἄμεινον πράττει: ἔπειτα εἴ τῳ ζευγὸς ἐστὶν ἢ ἀνδράποδον μισθοφοροῦν: ἔπειτα οἱ κήρυκες ἄμεινον πράττουσι διὰ τὰς ἐπιδημίας τὰς τῶν συμμάχων. πρὸς δὲ τούτοις, εἰ μὲν μὴ ἐπὶ δίκας ἦσαν οἱ σύμμαχοι, τοὺς ἐκπλέοντας Ἀθηναίων ἐτίμων ἂν μόνους, τοὺς τε στρατηγούς καὶ τοὺς τριηράρχους καὶ πρέσβεις: νῦν δ' ἠνάγκασται τὸν δῆμον κολακεύειν τὸν Ἀθηναίων εἰς ἕκαστος τῶν συμμάχων, γινώσκων ὅτι δεῖ [μὲν] ἀφικόμενον Ἀθήναζε δίκην δοῦναι καὶ λαβεῖν οὐκ ἐν ἄλλοις τισὶν ἀλλ' ἐν τῷ δήμῳ, ὅς ἐστι δὴ νόμος Ἀθήνησι: καὶ ἀντιβολῆσαι ἀναγκάζεται ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ εἰσιόντος τοῦ ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς χειρός. διὰ τοῦτο οὖν οἱ σύμμαχοι δοῦλοι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καθεστᾶσι μᾶλλον. [1.19] πρὸς δὲ τούτοις διὰ τὴν κτῆσιν τὴν ἐν τοῖς ὑπερορίοις καὶ διὰ τὰς ἀρχὰς τὰς εἰς τὴν ὑπερορίαν λελήθασι μανθάνοντες ἐλαύνειν τῆ κώπη αὐτοῖ τε καὶ οἱ ἀκόλουθοι: ἀνάγκη γὰρ ἄνθρωπον πολλάκις πλέοντα κώπην λαβεῖν καὶ αὐτὸν καὶ τὸν οἰκέτην, καὶ ὀνόματα μαθεῖν τὰ ἐν τῇ ναυτικῇ [1.20] καὶ κυβερνήται ἀγαθοὶ γίνονται

δι' ἐμπειρίαν τε τῶν πλόων καὶ διὰ μελέτην: ἐμελέτησαν δὲ οἱ μὲν πλοῖον κυβερνῶντες, οἱ δὲ ὀλκάδα, οἱ δ' ἐντεῦθεν ἐπὶ τριήρεσι κατέστησαν: οἱ δὲ πολλοὶ ἐλαύνειν εὐθὺς [ὡς] οἴοι τε εἰσβάντες εἰς ναῦς, ἅτε ἐν παντὶ τῷ βίῳ προμελετηκότες.

Κεφάλαιο 2

[2.1] τὸ δὲ ὀπλιτικὸν αὐτοῖς, ὃ ἥκιστα δοκεῖ εἶ ἔχειν Ἀθήνησιν, οὕτω καθέστηκεν, καὶ τῶν μὲν πολεμίων ἤττους τε σφᾶς αὐτοὺς ἠγοῦνται εἶναι καὶ ὀλείζους, τῶν δὲ συμμάχων, οἱ φέρουσι τὸν φόρον, καὶ κατὰ γῆν κρατιστεύουσι, καὶ νομίζουσι τὸ ὀπλιτικὸν ἀρκεῖν, εἰ τῶν συμμάχων κρείττονές εἰσι. [2.2] πρὸς δὲ καὶ κατὰ τύχην τι αὐτοῖς τοιοῦτον καθέστηκεν: τοῖς μὲν κατὰ γῆν ἀρχομένοις οἷόν τ' ἐστὶν ἐκ μικρῶν πόλεων συνοικισθέντας ἀθρόους μάχεσθαι, τοῖς δὲ κατὰ θάλατταν ἀρχομένοις, ὅσοι νησιῶταί εἰσιν, οὐχ οἷόν τε συνάρασθαι εἰς τὸ αὐτὸ τὰς πόλεις: ἡ γὰρ θάλαττα ἐν τῷ μέσῳ, οἱ δὲ κρατοῦντες θαλασσοκράτορές εἰσιν: εἰ δ' οἷόν τε καὶ λαθεῖν συνελθοῦσιν εἰς ταῦτο τοῖς νησιώταις εἰς μίαν νῆσον, ἀπολοῦνται λιμῶ: [2.3] ὀπόσαι δ' ἐν τῇ ἠπειρῷ εἰσὶ πόλεις ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόμεναι, αἱ μὲν μεγάλαι διὰ δέος ἄρχονται, αἱ δὲ μικραὶ πάνυ διὰ χρείαν: οὐ γὰρ ἔστι πόλις οὐδεμία ἣτις οὐ δεῖται εἰσάγεσθαι τι ἢ ἐξάγεσθαι. ταῦτα τοίνυν οὐκ ἔσται αὐτῇ, ἐὰν μὴ ὑπήκοος ᾖ τῶν ἀρχόντων τῆς θαλάττης. [2.4] ἔπειτα δὲ τοῖς ἄρχουσι τῆς θαλάττης οἷόν τ' ἐστὶ ποιεῖν ἄπερ τοῖς τῆς γῆς ἐνίοτε, τέμνειν τὴν γῆν τῶν κρειττόνων: παραπλεῖν γὰρ ἔξεστιν ὅπου ἂν μηδεὶς ᾖ πολέμιος ἢ ὅπου ἂν ὀλίγοι, ἐὰν δὲ προσίωσιν, ἀναβάντα ἀποπλεῖν: καὶ τοῦτο ποιῶν ἤττον ἀπορεῖ ἢ ὁ πεζῇ παραβοηθῶν. [2.5] ἔπειτα δὲ τοῖς μὲν κατὰ θάλατταν ἄρχουσιν οἷόν τ' ἀποπλεῦσαι ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ὀπόσον βούλει πλοῦν, τοῖς δὲ κατὰ γῆν οὐχ οἷόν τε ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ἀπελθεῖν πολλῶν ἡμερῶν ὁδόν: βραδεῖαί τε γὰρ αἱ πορεῖαι καὶ σῆτον οὐχ οἷόν τε ἔχειν πολλοῦ χρόνου πεζῇ ἰόντα. καὶ τὸν μὲν πεζῇ ἰόντα δεῖ διὰ φιλίας ἰέναι ἢ νικᾶν μαχόμενον, τὸν δὲ πλέοντα, οὗ μὲν ἂν ᾖ κρείττων, ἔξεστιν ἀποβῆναι, <οὗ δ' ἂν μὴ ᾖ, μὴ ἀποβῆναι> ταύτη τῆς γῆς, ἀλλὰ παραπλεῦσαι, ἕως ἂν ἐπὶ φιλίαν χώραν ἀφίκηται ἢ ἐπὶ ἤττους αὐτοῦ. [2.6] ἔπειτα νόσους τῶν καρπῶν αἱ ἐκ Διός εἰσιν οἱ μὲν κατὰ γῆν κράτιστοι χαλεπῶς φέρουσι, οἱ δὲ κατὰ θάλατταν ῥοδίως. οὐ γὰρ ἅμα πᾶσα γῆ νοσεῖ: ὥστε ἐκ τῆς εὐθηνούσης ἀφικνεῖται τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσιν. [2.7] εἰ δὲ δεῖ καὶ σμικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐωχιῶν ἐξηῦρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλη ἄλλοις: <ὥστε> ὃ τι ἐν Σικελίᾳ ἠδὺ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν τῷ Πόντῳ

ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἓν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης. [2.8] ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς: καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτῃ καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. [2.9] θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ ἑορτὰς καὶ τεμένη γνοῦς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἷόν τέ ἐστὶν ἐκάστῳ τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἴστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλὴν καὶ μεγάλην, ἐξηῦρεν ὅτῳ τρόπῳ ἔσται ταῦτα. θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἢ πόλις ἱερεῖα πολλά: ἔστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα. [2.10] καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίᾳ ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὐτῷ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαιστρας πολλάς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας: καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὄχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες. [2.11] τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἰοῖ τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων. εἰ γὰρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἴ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοί εἰσι, παρὰ μὲν τοῦ ξύλου, παρὰ δὲ τοῦ σίδηρος, παρὰ δὲ τοῦ χαλκός, παρὰ δὲ τοῦ λίνου, παρὰ δὲ τοῦ κηρός. [2.12] πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἐάσουσιν οἵτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσὶν ἢ οὐ χρήσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν ποιῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν, ἄλλη δ' οὐδεμία πόλις δύο τούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλου καὶ λίνου, ἀλλ' ὅπου λίνου ἔστι πλείστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος: οὐδὲ χαλκός καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως οὐδὲ τᾶλλα δύο ἢ τρία μιᾷ πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῆ, τὸ δὲ τῆ. [2.13] ἔτι δὲ πρὸς τούτοις παρὰ πᾶσαν ἡπειρόν ἐστὶν ἡ ἀκτὴ προύχουσα ἢ νῆσος προκειμένη ἢ στενόπορόν τι: ὥστε ἔξεστιν ἐνταῦθα ἐφορμοῦσι τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσι λωβᾶσθαι τοὺς τὴν ἡπειρον οἰκοῦντας. [2.14] ἐνὸς δὲ ἐνδεεῖς εἰσὶν: εἰ γὰρ νῆσον οἰκοῦντες θαλασσοκράτορες ἦσαν Ἀθηναῖοι, ὑπῆρχεν ἂν αὐτοῖς ποιεῖν μὲν κακῶς, εἰ ἐβούλοντο, πάσχειν δὲ μηδέν, ἕως τῆς θαλάττης ἦρχον, μηδὲ τμηθῆναι τὴν ἑαυτῶν γῆν μηδὲ προσδέχεσθαι τοὺς πολεμίους: νῦν δὲ οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ πλούσιοι Ἀθηναίων ὑπέρχονται τοὺς πολεμίους μᾶλλον, ὁ δὲ δῆμος, ἅτε εὖ εἰδὼς ὅτι οὐδὲν τῶν σφῶν ἐμπρήσουσιν οὐδὲ τεμοῦσιν, ἀδεῶς ζῆ καὶ οὐχ ὑπερχόμενος αὐτούς. [2.15] πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐτέρου δέους ἀπηλλαγμένοι ἂν ἦσαν, εἰ νῆσον ᾧκουν, μηδέποτε προδοθῆναι τὴν πόλιν ὑπ' ὀλίγων μηδὲ πύλας ἀνοιχθῆναι μηδὲ πολεμίους ἐπεισπεσεῖν: πῶς γὰρ νῆσον οἰκούντων ταῦτ' ἂν ἐγίγνετο; μηδ' αὖ στασιάσαι τῷ δήμῳ μηδέν, εἰ νῆσον ᾧκουν: νῦν μὲν γὰρ εἰ στασιάσαιεν, ἐλπίδα ἂν ἔχοντες ἐν τοῖς πολεμίοις στασιάσαιεν, ὡς κατὰ γῆν ἐπαζόμενοι: εἰ δὲ νῆσον ᾧκουν, καὶ ταῦτ' ἂν

ἀδεῶς εἶχεν αὐτοῖς. [2.16] ἐπειδὴ οὖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἔτυχον οἰκήσαντες νῆσον, νῦν τάδε ποιῶσι: τὴν μὲν οὐσίαν ταῖς νήσοις παρατίθενται, πιστεύοντες τῇ ἀρχῇ τῇ κατὰ θάλατταν, τὴν δὲ Ἀττικὴν γῆν περιορῶσι τεμνομένην, γινώσκοντες ὅτι εἰ αὐτὴν ἐλεήσουσιν, ἐτέρων ἀγαθῶν μειζόνων στερήσονται. [2.17] ἔτι δὲ συμμαχίας καὶ τοὺς ὄρκους ταῖς μὲν ὀλιγαρχουμέναις πόλεσιν ἀνάγκη ἐμπεδοῦν: ἦν δὲ μὴ ἐμμένωσι ταῖς συνθήκαις, ἢ ὑφ' ὅτου ἀδικεῖ ὀνόματα ἀπὸ τῶν ὀλίγων οἱ συνέθεντο: ἄσσα δ' ἂν ὁ δῆμος σύνθηται, ἔξεστιν αὐτῷ ἐνὶ ἀνατιθέντι τὴν αἰτίαν τῷ λέγοντι καὶ τῷ ἐπιγηφίσαντι ἀρνεῖσθαι τοῖς ἄλλοις ὅτι Οὐ παρῆν οὐδὲ ἀρέσκει ἔμοιγε, ἃ συγκείμενα πυνθάνονται ἐν πλήρει τῷ δήμῳ, καὶ εἰ μὴ δόξαι εἶναι ταῦτα, προφάσεις μυρίας ἐξηύρηκε τοῦ μὴ ποιεῖν ὅσα ἂν μὴ βούλωνται. καὶ ἂν μὲν τι κακὸν ἀναβαίνη ἀπὸ ὧν ὁ δῆμος ἐβούλευσεν, αἰτιᾶται ὁ δῆμος ὡς ὀλίγοι ἄνθρωποι αὐτῷ ἀντιπράττοντες διέφθειραν, ἐὰν δὲ τι ἀγαθόν σφίσι αὐτοῖς τὴν αἰτίαν ἀνατιθέασι. [2.18] κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἐῴσιν, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἀκούωσι κακῶς, ἰδίᾳ δὲ κελεύουσιν, εἴ τις τινα βούλεται, εὖ εἰδότες ὅτι οὐχὶ τοῦ δήμου ἐστὶν οὐδὲ τοῦ πλήθους ὁ κωμωδούμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀλλ' ἢ πλούσιος ἢ γενναῖος ἢ δυνάμενος, ὀλίγοι δὲ τινες τῶν πενήτων καὶ τῶν δημοτικῶν κωμωδοῦνται, καὶ οὐδ' οὗτοι ἐὰν μὴ διὰ πολυπραγμοσύνην καὶ διὰ τὸ ζητεῖν πλεόν τι ἔχειν τοῦ δήμου: ὥστε οὐδὲ τοὺς τοιούτους ἄχθονται κωμωδομένους. [2.19] φημὶ οὖν ἔγωγε τὸν δῆμον τὸν Ἀθήνησι γινώσκειν οἵτινες χρηστοὶ εἰσι τῶν πολιτῶν καὶ οἵτινες πονηροί: γινώσκοντες δὲ τοὺς μὲν σφίσι αὐτοῖς ἐπιτηδεῖους καὶ συμφόρους φιλοῦσι, κἂν πονηροὶ ᾖσι, τοὺς δὲ χρηστοὺς μισοῦσι μᾶλλον: οὐ γὰρ νομίζουσι τὴν ἀρετὴν αὐτοῖς πρὸς τῷ σφετέρῳ ἀγαθῷ πεφυκέναι, ἀλλ' ἐπὶ τῷ κακῷ: καὶ τούναντίον γε τούτου ἔνιοι, ὄντες ὡς ἀληθῶς τοῦ δήμου, τὴν φύσιν οὐ δημοτικοὶ εἰσι. [2.20] δημοκρατίαν δ' ἐγὼ μὲν αὐτῷ τῷ δήμῳ συγγινώσκω: αὐτὸν μὲν γὰρ εὖ ποιεῖν παντὶ συγγνώμη ἐστίν: ὅστις δὲ μὴ ὧν τοῦ δήμου εἴλετο ἐν δημοκρατουμένη πόλει οἰκεῖν μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένη, ἀδικεῖν παρεσκευάσατο καὶ ἔγνω ὅτι μᾶλλον οἷόν τε διαλαθεῖν κακῷ ὄντι ἐν δημοκρατουμένη πόλει μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένη.

Κεφάλαιο 3

[3.1] καὶ περὶ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, τὸν μὲν τρόπον οὐκ ἐπαινῶ: ἐπειδήπερ δ' ἔδοξεν αὐτοῖς δημοκρατεῖσθαι, εὖ μοι δοκοῦσι διασώζεσθαι τὴν δημοκρατίαν τούτῳ τῷ τρόπῳ χρώμενοι ᾧ ἐγὼ ἐπέδειξα. ἔτι δὲ καὶ τάδε τινὰς ὁρῶ μεμφομένους Ἀθηναίους, ὅτι ἐνίοτε οὐκ ἔστιν αὐτόθι χρηματίσαι τῇ βουλῇ οὐδὲ τῷ δήμῳ ἐνιαυτὸν καθημένῳ ἀνθρώπῳ. καὶ τοῦτο Ἀθήνησι γίγνεται οὐδὲν δι' ἄλλο ἢ διὰ τὸ πλῆθος τῶν

πραγμάτων οὐχ οἷοί τε πάντας ἀποπέμπειν εἰσὶ χρηματίσαντες. [3.2] πῶς γὰρ ἂν καὶ οἷοί τε εἶεν, οὐστὶνας πρῶτον μὲν δεῖ ἐορτάσαι ἐορτὰς ὅσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων (ἐν δὲ ταύταις ἤττον τινα δυνατόν ἐστι διαπράττεσθαι τῶν τῆς πόλεως) , ἔπειτα δὲ δίκας καὶ γραφὰς καὶ εὐθύνας ἐκδικάζειν ὅσας οὐδ' οἱ σύμπαντες ἄνθρωποι ἐκδικάζουσι, τὴν δὲ βουλὴν βουλευέσθαι πολλὰ μὲν περὶ τοῦ πολέμου, πολλὰ δὲ περὶ πόρου χρημάτων, πολλὰ δὲ περὶ νόμων θέσεως, πολλὰ δὲ περὶ τῶν κατὰ πόλιν ἀεὶ γιγνομένων, πολλὰ δὲ καὶ <περὶ τῶν ἐν> τοῖς συμμάχοις, καὶ φόρον δέξασθαι καὶ νεωρίων ἐπιμεληθῆναι καὶ ἱερῶν; ἄρα δὴ τι θαυμαστόν ἐστιν, εἰ τοσούτων ὑπαρχόντων πραγμάτων μὴ οἷοί τ' εἰσὶ πᾶσιν ἀνθρώποις χρηματίσαι; λέγουσι δὲ τινες, [3.3] ἢν τις ἀργύριον ἔχων προσῆι πρὸς βουλὴν ἢ δῆμον, χρηματιεῖται. ἐγὼ δὲ τούτοις ὁμολογήσαιμ' ἂν ἀπὸ χρημάτων πολλὰ διαπράττεσθαι Ἀθήνησι, καὶ ἔτι ἂν πλείω διαπράττεσθαι, εἰ πλείους ἔτι ἐδίδουσαν ἀργύριον: τοῦτο μέντοι εὖ οἶδα, διότι πᾶσι διαπρᾶξαι ἢ πόλις ... τῶν δεομένων οὐχ ἱκανή, οὐδ' εἰ ὅποσονοῦν χρυσίον καὶ ἀργύριον διδοίη τις αὐτοῖς. [3.4] δεῖ δὲ καὶ τάδε διαδικάζειν, εἴ τις τὴν ναῦν μὴ ἐπισκευάζει ἢ κατοικοδομεῖ τι δημόσιον: πρὸς δὲ τούτοις χορηγοῖς διαδικάσαι εἰς Διονύσια καὶ Θαργήλια καὶ Παναθήνια καὶ Προμήθια καὶ Ἡφαίστια ὅσα ἔτη: καὶ τριήραρχοι καθίστανται τετρακόσιοι ἐκάστου ἐνιαυτοῦ, καὶ τούτων τοῖς βουλομένοις <δεῖ> διαδικάσαι ὅσα ἔτη: πρὸς δὲ τούτοις ἀρχὰς δοκιμάσαι καὶ διαδικάσαι καὶ ὄρφανούς δοκιμάσαι καὶ φύλακας δεσμοτῶν καταστήσαι. [3.5] ταῦτα μὲν οὖν ὅσα ἔτη: διὰ χρόνου δὲ δικάσαι δεῖ στρατιᾶς καὶ ἐάν τι ἄλλο ἐξαπιναῖον ἀδίκημα γίγνηται, ἐάν τε ὑβρίζωσί τινες ἄηθες ὑβρισμα ἐάν τε ἀσεβήσωσι. πολλὰ ἔτι πάνυ παραλείπω: τὸ δὲ μέγιστον εἴρηται πλὴν αἱ τάξεις τοῦ φόρου: τοῦτο δὲ γίγνεται ὡς τὰ πολλὰ δι' ἔτους πέμπτου. φέρε δὴ τοίνυν, ταῦτα οὐκ οἶεσθαι <χρῆ> χρῆναι διαδικάζειν ἅπαντα; [3.6] εἰπάτω γάρ τις ὅ τι οὐ χρῆν αὐτόθι διαδικάζεσθαι. εἰ δ' αὖ ὁμολογεῖν δεῖ ἅπαντα χρῆναι διαδικάζειν, ἀνάγκη δι' ἐνιαυτοῦ: ὡς οὐδὲ νῦν δι' ἐνιαυτοῦ δικάζοντες ὑπάρχουσιν ὥστε παύειν τοὺς ἀδικοῦντας ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων. [3.7] φέρε δὴ, ἀλλὰ φήσει τις χρῆναι δικάζειν μὲν, ἐλάττους δὲ δικάζειν. ἀνάγκη τοίνυν, ἐὰν μὴ ὀλίγα ποιῶνται δικαστήρια, ὀλίγοι ἐν ἐκάστῳ ἔσονται τῷ δικαστηρίῳ: ὥστε καὶ διασκευάσασθαι ῥάδιον ἔσται πρὸς ὀλίγους δικαστὰς καὶ συνδεκάσαι πολὺ ἤττον δικαίως δικάζειν. [3.8] πρὸς δὲ τούτοις οἶεσθαι χρῆ καὶ ἐορτὰς ἄγειν χρῆναι Ἀθηναίους, ἐν αἷς οὐχ οἷόν τε δικάζειν. καὶ ἄγουσι μὲν ἐορτὰς διπλασίους ἢ οἱ ἄλλοι: ἀλλ' ἐγὼ μὲν τίθημι ἴσας τῇ ὀλιγίστας ἀγούσῃ πόλει. τούτων τοίνυν τοιούτων ὄντων οὐ φημι οἷόν τ' εἶναι ἄλλως ἔχειν τὰ πράγματα Ἀθήνησιν ἢ ὥσπερ νῦν ἔχει, πλὴν ἢ

κατὰ μικρόν τι οἷόν τε τὸ μὲν ἀφελεῖν τὸ δὲ προσθεῖναι: πολὺ δ' οὐχ οἷόν τε μετακινεῖν, ὥστε μὴ οὐχὶ τῆς δημοκρατίας ἀφαιρεῖν τι. [3.9] ὥστε μὲν γὰρ βέλτιον ἔχειν τὴν πολιτείαν, οἷόν τε πολλὰ ἐξευρεῖν, ὥστε μέντοι ὑπάρχειν μὲν δημοκρατίαν εἶναι, ἀρκούντως δὲ τοῦτο ἐξευρεῖν, ὅπως βέλτιον πολιτεύσονται, οὐ ράδιον, πλήν, ὅπερ ἄρτι εἶπον, κατὰ μικρόν τι προσθέντα ἢ ἀφελόντα. [3.10] δοκοῦσι δὲ Ἀθηναῖοι καὶ τοῦτό μοι οὐκ ὀρθῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς χεῖρους αἰροῦνται ἐν ταῖς πόλεσι ταῖς στασιαζούσαις. οἱ δὲ τοῦτο γνώμη ποιοῦσιν. εἰ μὲν γὰρ ἤρουντο τοὺς βελτίους, ἤρουντ' ἂν οὐχὶ τοὺς ταῦτά γινώσκοντας σφίσιν αὐτοῖς: ἐν οὐδεμιᾷ γὰρ πόλει τὸ βέλτιστον εὖνουν ἐστὶ τῷ δήμῳ, ἀλλὰ τὸ κάκιστον ἐν ἐκάστη ἐστὶ πόλει εὖνουν τῷ δήμῳ: οἱ γὰρ ὅμοιοι τοῖς ὁμοίοις εὖνοί εἰσι. διὰ ταῦτα οὖν Ἀθηναῖοι τὰ σφίσιν αὐτοῖς προσήκοντα αἰροῦνται. [3.11] ὅποσάκις δ' ἐπεχείρησαν αἰρεῖσθαι τοὺς βελτίστους, οὐ συνήνεγκεν αὐτοῖς, ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὁ δῆμος ἐδούλευσεν ὁ ἐν Βοιωτοῖς: τοῦτο δὲ ὅτε Μιλησίων εἶλοντο τοὺς βελτίστους, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἀποστάντες τὸν δῆμον κατέκοψαν: τοῦτο δὲ ὅτε εἶλοντο Λακεδαιμονίους ἀντὶ Μεσσηνίων, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου Λακεδαιμόνιοι καταστρεψάμενοι Μεσσηνίους ἐπολέμουν Ἀθηναίους. [3.12] ὑπολάβοι δὲ τις ἂν ὡς οὐδεὶς ἄρα ἀδίκως ἠτίμωται Ἀθήνησιν. ἐγὼ δὲ φημί τινας εἶναι οἱ ἀδίκως ἠτίμωνται. ὀλίγοι μὲντοι τινές <εἰσιν>: ἀλλ' οὐκ ὀλίγων δεῖ τῶν ἐπιθησομένων τῇ δημοκρατίᾳ τῇ Ἀθήνησιν, [3.13] ἐπεὶ τοι καὶ οὕτως ἔχει, οὐδὲν ἐνθυμεῖσθαι ἀνθρώπους οἵτινες δικαίως ἠτίμωνται, ἀλλ' εἴ τινες ἀδίκως. πῶς ἂν οὖν ἀδίκως οἰοιτό τις ἂν τοὺς πολλοὺς ἠτιμᾶσθαι Ἀθήνησιν, ὅπου ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἄρχων τὰς ἀρχάς; ἐκ δὲ τοῦ μὴ δικαίως ἄρχειν μηδὲ λέγειν τὰ δίκαια <μηδὲ> πράττειν, ἐκ τοιούτων ἄτιμοί εἰσιν Ἀθήνησι. ταῦτα χρὴ λογιζόμενον μὴ νομίζειν εἶναί τι δεινὸν ἀπὸ τῶν ἀτίμων Ἀθήνησιν.

Παραρτήμα 2: Χαρακτηρισμοί για τους Αθηναίους πολίτες.

Οι Marr και Rhodes (2008) κατηγοριοποιούν τους χαρακτηρισμούς που αποδίδει ο Συγγραφέας στις δύο τάξεις σε 4 κατηγορίες:

1. αυτά που είναι περιγραφικά:

πλουσιοι,ολιγοιο, δεξιωτατοι

πενητες,πολλοι, πληθος, μαινόμενοι

2. χαρακτηρισμοί που δηλώνουν αξιολόγηση:

Δυναμενος, ισχυροι, ευδαίμονες

Δημος, δημοτικοι, οχλος

3.1. Χαρακτηρισμοί που σχετίζονται με αξιολόγηση από ηθική πλευρά:

Βελτιους, βελτιτοι, αριστοι,

Χειρους, κάκιστον

3.2. Χαρακτηρισμοί που σχετίζονται με αξιολόγηση από ηθική και κοινωνική σκοπιά:

Χρηστοι, γενναίοι

Πονηρος